

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

З. Ф. Сіверс, В. М. Духневич, О. Ю. Осадько

**ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ
ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ
МОЛОДІ**

Посібник

За загальною редакцією З. Ф. Сіверс

Кропивницький – 2017

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 16/16 від 22 грудня 2016 р.

Рецензенти:

В. С. Медведєв, доктор психологічних наук;

В. Г. Панок, доктор психологічних наук

С 65

Сіверс З. Ф. Прикладні аспекти становлення політико-правової свідомості молоді : посібник / З. Ф. Сіверс, В. М. Духневич, О. Ю. Осадько ; за заг. ред. З. Ф. Сіверс ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2017. – 178 с.

ISBN

Посібник розширює уявлення про політико-правову свідомість як психологічний механізм нормативно-правової регуляції суспільних відносин, пропонує нові підходи до вирішення проблеми підвищення рівня політико-правової компетентності особистості та унормування її правової поведінки. У ньому здійснено соціально-психологічний аналіз структури політико-правової свідомості особистості, розкрито особливості та визначено комунікативні умови становлення політико-правової свідомості сучасної молоді. Висвітлено роль політико-правових компетенцій у становленні політико-правової свідомості особистості та розроблено модель формування політико-правової компетентності, запропоновано шляхи її розвитку. Представлено програму тренінгу з формування політико-правової компетентності молоді та дібрано необхідний методичний інструментарій. Очікується, що впровадження висловлених у посібнику рекомендацій дасть змогу гармонізувати відносини між громадянином, владою та державними інституціями, забезпечить усвідомлене прилучення особистості до процесів перетворення суспільства.

Адресований практичним психологам і педагогам загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів, викладачам ВНЗ, соціальним педагогам та вихователям, студентам та аспірантам, що вивчають дисципліни соціально-психологічного та юридичного профілів, фахівцям у галузі правотворчої та правозастосовальної практики.

УДК 316.64:342.72/.73

ISBN

Видано державним коштом. Продаж заборонено

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2017

© Сіверс З. Ф., Духневич В. М., Осадько О. Ю., 2017

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ 1. Соціально-психологічний аналіз змісту політико-правової свідомості особистості	9
<i>Висновки до розділу</i>	19
<i>Література до розділу</i>	20
Розділ 2. Особливості політико-правової свідомості сучасної молоді	21
2.1. Соціальні уявлення та соціальні настановлення молоді щодо політико-правових інститутів	22
2.2. Уявлення молоді про свої права та актуальні політико-правові потреби	30
2.3. Уявлення про соціальну справедливість як показник очікувань справедливості в політико-правовій сфері	33
<i>Висновки до розділу</i>	42
<i>Література до розділу</i>	42
Розділ 3. Умови становлення політико-правової свідомості молоді	44
3.1. Роль політико-правових компетенцій у становленні політико-правової свідомості особистості	44
3.2. Модель формування політико-правової компетентності	52
3.3. Комунікативні умови становлення політико-правової свідомості особистості	58
3.3.1. Суб'єктивні ставлення людини до дійсності як основа освоєння нею політико-правової реальності.....	58
3.3.2. Особливості суб'єктивної концепції “Себе-у-світі”, що визначають становлення політико-правової свідомості особистості	60
3.3.3. Суб'єктивні критерії оцінювання дійсності як чинник вибору людиною свого способу буття у світі	64

3.4. Засоби фасилітації розвитку політико-правової свідомості особистості.....	69
<i>Висновки до розділу</i>	75
<i>Література до розділу</i>	77
Розділ 4. Соціально-психологічні технології сприяння становленню політико-правової свідомості	79
4.1. Особливості впливу різних соціально-психологічних технологій на процес становлення політико-правової свідомості.....	79
4.2. Активні методи розвитку політико-правової компетентності молоді.....	83
4.2.1. Проблемна лекція як інструмент формування політико-правової компетентності.....	83
4.2.2. Курсове проектування як спосіб підвищення політико-правової компетентності особистості.....	85
4.2.3. Використання групових дискусій та рольових ігор у процесі формування політико-правової компетентності... ..	87
4.2.4. Технологія “Світове кафе” як інструмент формування спільного проблемного поля та вирішення актуальних завдань	91
4.2.5. Можливості технології “Відкритий простір” для розв’язання актуальних політико-правових питань життєдіяльності громади.....	97
4.2.6. Кейси в структурі формування політико-правової компетентності.....	101
4.3. Програма тренінгу з формування політико-правової компетентності молоді.....	106
<i>Висновки до розділу</i>	114
<i>Література до розділу</i>	114
Розділ 5. Прикладні технології дослідження політико-правової свідомості	116
5.1. Методи дослідження особистісних ставлень до Іншого	116
5.2. Методи вивчення Я-концепції особистості	132
5.3. Методи визначення громадянської позиції особистості	152
Висновки	164

Додатки	166
1. Методики дослідження психологічних складових політико-правової свідомості	166
Додаток 1.1. Анкета вивчення політико-правових орієнтацій молоді	166
Додаток 1.2. Тест довільних асоціацій “справедливість-несправедливість”	168
Додаток 1.3. Дослідження політико-правових уявлень молоді методом семантичного диференціала.....	169
2. Тренінгові завдання з пошуку взаємоприйнятних способів розв’язання комунікативних конфліктів	171
Додаток 2.1. Вправа “Який результат правильний?”	171
Додаток 2.2. Вправа “Як поділити по справедливості?”	172
Додаток 2.3. Вправа “Як узгодити інтереси всіх претендентів?”	173
Додаток 2.4. Завдання “Я і моє оточення”	175

ВСТУП

Перехід до цивілізаційної логіки соціального розвитку, спрямованість на побудову правової держави і формування громадянського суспільства актуалізували проблему становлення і розвитку політико-правової свідомості (ППС) громадян, зокрема молоді. Від усвідомлення членами суспільства своїх актуальних політико-правових потреб, від реалізації цих потреб у процесі побудови соціальних взаємодій залежить тип взаємовідношень, який буде панувати у відносинах “державна – громадянин – особистість”, а отже, і рівень правопорядку, і легітимність політичного устрою країни.

Матеріали, представлені в цьому посібнику, розкривають основні закономірності становлення політико-правової свідомості молоді в умовах модернізації українського суспільства, висвітлюють проблеми розвитку політико-правової компетентності та громадянської активності особистості, шляхи й засоби вивчення її соціальних уявлень та настановлень у сфері відображення й перетворення політико-правової дійсності. Основною метою теоретичних та емпіричних досліджень, результати яких узагальнено в пропонованому вашій увазі виданні, є розроблення та апробація соціально-психологічних технологій сприяння становленню політико-правової свідомості молоді.

У *першому розділі* посібника здійснюється теоретичний аналіз проблеми становлення і функціонування політико-правової свідомості, обґрунтовується соціально-психологічний підхід до розуміння цього феномену як процесу активного відображення суб’єктом політико-правової дійсності та створення смислової основи власних виборів у політико-правових ситуаціях. Політико-правова ситуація визначається як спосіб представлення (даності) людині політико-правової дійсності. Розкриваються внутрішня структура і функції буденної політико-правової свідомості та методи її дослідження як ступеня актуалізації комплексу політико-правових уявлень (знань, досвіду, ставлень) у вирішенні конкретних політико-правових ситуацій.

Другий розділ присвячено вивченню реального стану політико-правових уявлень сучасної молоді й дослідженню взаємозв'язків між різними групами соціальних уявлень особистості. Емпірично доведено, що вибір респондентами бажаної форми державного устою зумовлений специфікою розуміння ними співвідношення основних функцій та ролі законів і державної влади в справедливій організації суспільного життя. Визначено, що уявлення людини про свої права, її ставлення до реальних і бажаних прав, державних і правових інститутів є психологічним підґрунтям, на якому вибудовуються очікування справедливості в політико-правових відносинах між людиною і державою.

У третьому розділі розкриваються соціально-психологічні умови становлення політико-правової свідомості молоді. Визначається поняття політико-правової компетентності особистості та розробляється модель формування здатності молоді людини ефективно вирішувати життєві завдання у сфері політико-правових відносин. Здійснюється огляд і систематизація соціально-психологічних чинників, що сприяють формуванню таких знань, умінь, навичок, настановлень, особистісних якостей, які дають змогу особистості успішно здійснювати соціальну діяльність у політико-правовому полі. Розробляється концепція комунікативних умов становлення політико-правової свідомості особистості. Згідно з цією концепцією психологічна готовність суб'єкта братися за розв'язання проблем, породжених розбіжностями між реальною і бажаною політико-правовою дійсністю, базується не тільки на відчутті особистісної значущості цих проблем, а й на особливостях системи суб'єктивних ставлень людини до себе у світі. Обстоюється думка, що саме від того, які ставлення до себе, до Іншого та до цілей взаємодії актуалізуються в певній комунікативній ситуації, залежить вибір особистістю способів розв'язання конфліктів (внутрішніх і зовнішніх). За такі способи визнаються "політика сили" (одноосібна перемога в конфлікті) або "політика права" (пошук взаємоприйняттого способу розв'язання проблеми – консенсусу). Вибудовуються технології творення комунікативного простору, який сприяв би становленню ППС учасників спільно-залежної діяльності.

Четвертий розділ торкається соціально-психологічних технологій сприяння становленню ППС особистості. Здійснюється порівняльний аналіз основних технологій комунікативного впливу на політико-правові настановлення та поведінку особистості. Розгляда-

ються специфіка і механізми дієвості активних методів навчання, способи побудови взаємодії, спрямованої на розвиток особистісної компетентності учасників. Наводиться спеціально розроблена програма тренінгу з розвитку політико-правової компетентності молоді.

У *п'ятому розділі* представлено технології психологічного вивчення стану розвитку ППС особистості: методи дослідження особливостей ставлення людини до оточення, до себе, до політико-правової дійсності. Використання цих діагностичних процедур дає змогу унаочнити динаміку зміни суб'єктивних ставлень досліджуваних до дійсності й оцінити практичну дієвість тих технологій розвитку ППС молоді, які використовуються в освітньому середовищі.

У додатках наведено практичні матеріали для фахівців, які проводять соціально-психологічні тренінги та семінари-практикуми, спрямовані на розвиток політико-правової свідомості молоді.

Розділ 1

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗМІСТУ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Глибинні трансформації, які відбулися протягом останніх десятиліть в українському суспільстві, проголошення курсу на побудову правової, демократичної держави актуалізували науковий дискурс щодо політичної і правової свідомості громадян.

Феномен “політико-правова свідомість” перебуває на перетині дослідницьких просторів юриспруденції, політології, філософії, соціології, психології та інших соціально-гуманітарних наук. Цей факт уже не потребує окремого визнання. Однак усе ще актуальним залишається підтвердження зв’язків та взаємодоповнень наукових результатів, отриманих фахівцями різних галузей наукового знання в цій царині. Такий підхід буде сприяти більш ефективному науковому пошуку, а головне – практичному вирішенню нагальних питань становлення політико-правової свідомості та політико-правової культури громадян.

Як відомо, політико-правова свідомість особистості в різні періоди визначається конкретними культурно-історичними умовами. Саме тому проблема її змісту та специфіки не втрачає своєї актуальності, а спектр можливих досліджень політико-правової свідомості є дуже широким. У першу чергу на активізацію теоретико-правових, філософських, політологічних, соціологічних, психологічних досліджень впливає соціально-політична ситуація в нашій державі. Саме вона значною мірою зумовлює пошук нових наукових парадигм, нових підходів до вивчення феноменів правової і політичної, а останнім часом і політико-правової свідомості.

Зазначимо, що зміст політико-правової свідомості давно представ бути одним із традиційних теоретико-прикладних питань виключно в політико-правових науках. Ці питання, а особливо їх практичний аспект, займають значне місце в системі пізнавальних інте-

ресів різних фахівців: від психологів до спеціалістів з організації та формування змісту виховного процесу.

Перед дослідником, який започатковує будь-яку наукову розвідку, серед іншого завжди постають два найважливіші питання: адекватного відображення предмета дослідження та адекватної методологічної основи досліджень. Отож спробуймо з'ясувати, що є предметом досліджень при вивченні політичної і правової свідомості в політико-правових теоріях.

За традиційного підходу основну увагу приділяють пізнавальній функції політичної і правової свідомості, тобто *предметом наукового аналізу є відображувальна здатність політичної і правової свідомості*. При цьому вважають, що знання про реальність є адекватним: воно дає можливість успішно діяти в ній, оперувати властивостями цієї реальності, впливати на окремі сторони та елементи правового і політичного життя. А це означає, що в кожний окремий момент пізнання властивості явищ цих реальностей постають як такі, що вже *існують* незалежно від суб'єкта і потребують лише *понятійного вираження*. Іншими словами, суб'єкта потрібно лише озброїти певними знаннями. Логічно зробити висновок, що проблема низького рівня політико-правової свідомості в суспільстві – це проблема необізнаності громадян, але з таким висновком категорично не можна погодитися.

Відаючи належне знанням про структуру політичної та правової свідомості, ми все ще ставимо собі питання, чому ж найкращі професіонали юридичної сфери інколи мають низький рівень правової свідомості, а професійні політики та політичні експерти демонструють приклади політичної корупції і маніпулювання. Очевидно, що в межах традиційного підходу неможливо знайти відповідь на ці та багато інших запитань.

Слід звернути увагу на ще одну проблему. Традиційний підхід розглядає правосвідомість як явище, що має лише ціннісно-функціональний аспект. Виділяють такі її властивості, як структура (правова психологія і правова ідеологія), рівні функціонування (індивідуальний, суспільний), зв'язок з об'єктивними явищами (політика, право), функції (отримання інформації, її обробка, подальша зміна реальності). Або політичну і правову свідомості аналізують як форми суспільної свідомості з формального (структурно-функціонального) боку. При цьому під формою розуміють елементи свідомості: ідеї, погляди, почуття тощо

– і сторони: ідеологію, психологію, теоретичну і буденну свідомість. Цілком очевидно, що ці елементи і сторони мають універсальний для всіх форм суспільної свідомості характер, а визначена система функцій, які реалізуються в політичній та правовій свідомості, є аналогічними.

На перший погляд здається, що цю проблему можна розв'язати шляхом аналізу змісту політичної та правової свідомості. Під змістом науковці розуміють певну предметну галузь – політику, право, мораль тощо. Але такий підхід не дає можливості визначити специфіку лише правової або лише політичної свідомості. Адже вказівка на те, що предметом правосвідомості є право, а політичної свідомості – політика, практично не дає нічого з погляду розуміння специфіки цих видів свідомості.

Останнім часом з'являються дослідження, які виходять за межі класичної позитивістської парадигми. У посткласичних підходах увага зосереджується на визнанні активної ролі соціального суб'єкта, який здатен впливати на політику і право через взаємодію та взаєморозуміння. Ідеться про те, що активний суб'єкт є внутрішнім джерелом розвитку політики і права. У таких посткласичних підходах більше уваги приділяють умовам формування політичної і правової свідомості, і перш за все соціокультурним. Враховується сучасний стан українського суспільства, який можна охарактеризувати як прагнення до гуманізації у всіх сферах суспільного життя, що проявляється насамперед у визнанні права людини на вільний розвиток. Юридичним вираженням цих тенденцій є розширення кола прав і свобод особистості, а їх політичним вираженням – актуалізація залучення громадян та їхніх об'єднань у процес прийняття політико-владних рішень.

Цей короткий аналіз предмета досліджень у політико-правових теоріях мав на меті наголосити на розмаїтості предметного змісту об'єкта пізнання для подальшого обґрунтування власної точки зору на таку міждисциплінарну категорію, як політико-правова свідомість. Його актуалізовано не лише потребою узагальнення сучасних наукових пошуків, коли йдеться про осмислення політико-правової свідомості, але передусім пошуком шляхів вирішення суто практичних завдань підвищення політико-правової культури суспільства.

Основною метою нашого теоретико-емпіричного дослідження було з'ясувати (оцінити) реальний стан політико-правової свідомості молоді і визначити умови та стратегії впливу на її становлення задля

налагодження ефективної взаємодії з іншими, суспільством, державою, владою. Адже проблема становлення політико-правової свідомості та формування на її основі політико-правової культури полягає не лише в тому, що в період трансформаційних процесів у державі особистості пропонуються нові формально атрибутивні способи саморегуляції, а й у тому, чи готові сторони до взаєморозуміння і на якій основі воно буде вибудовуватися. Очевидно, що конструктивна взаємодія людини і суспільства, громадянина і держави можлива лише за умови однакового розуміння смислів запропонованих правил та практик у політико-правовій сфері. Звідси випливає, що *дослідження змісту політико-правової свідомості повинно відбуватися в контексті її внутрішньосмислової організації*. То що ж є предметом дослідження в запропонованому соціально-психологічному підході?

Перш за все пояснимо наше розуміння свідомості. Сучасна психологія визначає *свідомість як процес усвідомлення людиною навколишнього світу і себе як внутрішньої моделі зовнішнього світу*. Саме завдяки цій моделі стає можливою усвідомлена поведінка людини, яка відображається в аналізі минулого, відображенні сьогодення та плануванні майбутнього. Звичайно, свідомість і відображені в ній явища не одне і те ж. Але свідомість здатна адекватно відображати смисли та властивості того чи іншого явища, вона завжди породжує, створює щось не тотожне відображеному, так чи інакше породжує щось нове.

Соціальна реальність, яка надає людині орієнтири, дається суб'єктові пізнання як ефекти відображення і в цьому сенсі є його власним психічним змістом, який представлено в його внутрішньому світі. Тобто для конкретної людини соціальна реальність є суб'єктивною, але не викривленою реальністю, а своєрідною формою її побудови. Традиційно одиницею аналізу суб'єктивного відображення об'єктивної реальності у вітчизняній психології є смисл як відображення ставлень суб'єкта. Власне політико-правова свідомість особистості формується в процесі її взаємодії із соціальною реальністю, унаслідок чого ця реальність осмислюється відповідно до актуалізованих ставлень і потреб. Таким чином, ми виходимо з того, що *політико-правова свідомість – це психологічний феномен, який має природу смислів*.

У запропонованому соціально-психологічному підході предметом дослідження є *політико-правова свідомість як феномен усві-*

домлення, тобто сама політико-правова свідомість постає як справжня і повна реальність, у яку суб'єкт повинен усвідомлено і цілеспрямовано увійти, щоб пізнати і виразити її як політико-правову реальність. У кінцевому підсумку йдеться про способи і засоби вираження себе як суб'єкта політико-правової реальності, що виявляється через поведінку в тих чи тих політико-правових ситуаціях. Для цього суб'єктові слід усвідомити, тобто сприйняти, осмислити, зрозуміти, сформулювати ставлення, уявити, способи дії при вирішенні політико-правових ситуацій. Іншими словами, предметом дослідження мають стати смислові одиниці політико-правової свідомості, які дають змогу об'єктивізувати суб'єктну природу і сутність цієї реальності.

Отже, ми досліджуємо зміст політико-правової свідомості як у контексті відображення в ній об'єктивної реальності, так і в контексті її внутрішньої смислової організації. Цей зміст відображає не лише знання, а й суб'єктивний досвід, не лише поняття, а й образи, не лише оцінки, а й ставлення. Розгортання соціальних уявлень, настановлень, цінностей, ставлень, образів, сценаріїв дій є процесом об'єктивації змісту політико-правової свідомості особистості в політико-правову реальність, у якій перетинаються індивідуальний і суспільний політико-правовий простори. Такий підхід, на нашу думку, уможливорює вирішення практичних завдань щодо здійснення цілеспрямованих впливів на становлення політико-правової свідомості та політико-правової культури громадян, зокрема молоді.

Підсумовуючи вищезазначене, зауважимо, що основою для з'ясування природи і сутності політико-правової свідомості є змістовий аналіз смислових одиниць свідомості і значень, які становлять ядро цього змісту та крізь призму яких суб'єкт сприймає навколишній світ і самого себе в ньому.

За методологічну основу дослідження ми взяли концепцію соціальних уявлень. Її автор, як відомо, – видатний французький соціальний психолог Серж Московічі. Категорію “соціальні уявлення” в науковий ужиток Московічі ввів у 1961 році. Сьогодні можна впевнено стверджувати, що запропонована дослідником концепція є своєрідною європейською моделлю соціальної психології. Вона виникла як певне теоретичне протиставлення необихевіористичним поглядам, що панували тривалий час у західній соціальній психології. У широкому науковому контексті цю концепцію відносять до соціального когні-

тивізму¹. Московічі визначає соціальні уявлення як особливу форму колективного знання, яке засвоюється і поділяється членами суспільства. Для нього уявлення є універсальним механізмом осягнення соціальної реальності, способом буденного пізнання дійсності. Учений вважає, що соціальний суб'єкт, активний у своїй пізнавальній діяльності, за допомогою уявлень відтворює об'єкти, людей, події навколишнього світу. *Тобто соціальні уявлення є способом інтерпретації та осмислення повсякденної реальності, формою соціального пізнання, яка передбачає когнітивну активність індивідів і груп, що дає їм змогу фіксувати власну позицію щодо значущих ситуацій, подій, повідомлень, об'єктів.* Таким чином, уявлення – це не простий “зліпок” з навколишнього світу, а продукт і процес активного соціально-психологічного відтворення дійсності. В уявленнях поєднуються атрибути образу і поняття, вони трактуються як узагальнювальні символи, ознака певного суспільного явища, як система інтерпретацій, система класифікації і типології особистостей і подій [2; 3].

За визначенням відомої російської дослідниці Г. М. Андрєєвої, соціальні уявлення – це “мережа понять, тверджень та пояснень, що народжуються в повсякденному житті в процесі міжособової комунікації” [1, с. 207]. Соціальні уявлення можна розглядати також як своєрідну форму колективної пам'яті індивідів, які живуть в одному суспільстві (хоч ідентична інформація через відмінності в інтерпретації може сприйматися по-різному). Якщо нова інформація суперечить відомій, то, прагнучи зберегти свою усталену картину світу, людина намагається пояснити це нове за допомогою наявних уявлень. Тобто соціальні уявлення про нове вибудовуються на основі попереднього досвіду.

С. Московічі вважає, що “робота” уявлень по введенню нового в систему значень індивіда відбувається у два способи – *диференціації та інтеграції*. Диференціація полягає в поділі нового об'єкта на перцептивні складові, а процес інтеграції передбачає пов'язування нового об'єкта з іншими об'єктами внутрішнього світу шляхом класифікації. Дослідник уводить в ужиток поняття *ідентифікаційної матри-*

---

¹ Соціальний когнітивізм (психологія соціального пізнання) виник в англо-американській психології в 1960–70-ті роки. Його представники наголошували на значенні когнітивних факторів в опосередкуванні соціальної поведінки.

ці, яка пов'язує інформацію, що надходить, з певними соціальними категоріями, наділяючи об'єкт уявлень відповідними смислом і значенням [4; 6]. Соціальні уявлення виконують щонайменше *три основні функції*:

- функцію інструменту пізнання (виступають у ролі своєрідних теорій, які пояснюють дійсність);
- функцію опосередкування поведінки (впливають на вибір цілей і способів взаємодії);
- функцію адаптації (приспосовують політичні та наукові факти до вже раніше сформованих поглядів).

Реалізацію цих функцій забезпечують два взаємопов'язані механізми появи соціального уявлення: анкерування (“якоріння”) та об'єктифікація. *Анкерування* полягає у виокремленні незнайомого об'єкта навколишнього середовища, зосередженні на ньому уваги та подальшому віднесенні його до вже відомих категорій, тобто знайомого контексту. Таке віднесення дає змогу, на думку Московічі, помістити незнайомий об'єкт в ідентифікаційну матрицю нашої культури. *Об'єктифікація* полягає в перетворенні нового образу в конкретний образ, трансформуванні абстрактного в конкретне, ідеї – в об'єкт реального світу. Окремі поняття в результаті свого функціонування в суспільстві переживають низку перетворень, через що набувають нових структури і змісту. Нова структура є водночас і абстрактною, і образною. Таким чином, нове і невідоме зводяться до відомого і конкретного. Об'єктифікація завершується набуттям нового “знання” як деякої об'єктивної реальності [5].

Згідно з конструкціоністською логікою концепції соціальних уявлень С. Московічі, не існує об'єктів, які мають соціальне значення і не залежать від людей. Як форма колективного знання, уявлення вибудовуються на основі інформації, знань, оцінок. Людина отримує інформацію, набуває певних знань у процесі цілеспрямованого навчання та комунікування, але головною їхньою характеристикою є те, що вони включені у вирішення завдань повсякденного життя. Отже, *соціальні уявлення* – це:

- своєрідна форма буденної свідомості, в якій суб'єкт і об'єкт взаємопов'язані, а стимул і реакція представлені в цілісному комплексі. У своїй пізнавальній діяльності суб'єкт є активним і відтворює людей, об'єкти, події навколишнього світу за допомогою уявлень;
- спосіб інтерпретації та осмислення повсякденної реальності, певна форма соціального пізнання, яка передбачає когнітивну й емоційну активність індивідів та груп, що дає їм змогу фіксувати вла-

сну позицію щодо ситуацій, подій, об'єктів, повідомлень. Тобто уявлення є не просто калькою навколишнього світу, а продуктом і процесом активного соціально-психологічного відтворення дійсності;

- соціально вироблена форма практичного знання, суб'єктом якого є соціальна група (хоч носієм може бути окремих індивід). Уявлення індивіда про ті чи ті феномени суспільного життя стають предметом соціально-психологічного дослідження лише тому, що належать йому як членові певної соціальної групи. І хоч соціальні уявлення формуються інститутами влади, законами, освітніми програмами, засобами масової інформації і т. ін., найсуттєвіший вплив мають уявлення, що сформувалися в групі.

Функціональним призначенням уявлень є адаптація сприйнятих соціальних фактів, явищ політичного, правового чи іншого характеру до вже сформованих поглядів та оцінок. Уявлення допомагають не лише вибудовувати несуперечливу картину світу, а й формувати відносини з іншими.

В основі нашого дослідження лежить аналіз буденної політико-правової свідомості як не просто стихійного, емоційного знання про політику і право, а як певним чином організованого і структурованого уявлення про політико-правові інститути, про політико-правовий контекст, ставлення до них та наявність сценарію дій для вирішення політико-правових ситуацій. Буденна політико-правова свідомість становить інтерес, оскільки саме вона відображає не загальні поняття політики і права, а розмаїтість смислових індивідуальних контекстів. На основі цих уявлень вибудовуються взаємовідносини між людиною і державою, людиною і суспільством.

Соціальні уявлення про політику і право – це соціально сформовані і прийняті форми практичного знання. Це буденне знання про політику і право, про політико-правову практику, політико-правові інститути та події в політико-правовій сфері. Суб'єктом цього знання стає соціальна група (окремих індивід є носієм). У соціальних уявленнях інформація про політику і право піддається трансформації, оцінці та стає знанням. Уже сам спосіб пізнання індивідом політико-правової реальності є соціальним і детермінується конкретною соціокультурною реальністю. Вхідження в ту чи іншу групу значною мірою визначає, чи будуть політико-правові явища становити актуальну сферу індивідуальної свідомості, а чи будуть далекими від усвідомлення політико-правовими уявленнями. Але головне тут – що соціальні уяв-

лення можуть змінюватися, а це означає, що на них можна цілеспрямовано впливати. Виходить, психологічну сторону політико-правової свідомості можна розглядати як джерело соціальної активності молоді.

З моменту народження в процесі соціалізації людина пізнає закони природи, загальнолюдські норми та норми, властиві культурі, до якої вона належить, норми соціальної групи, а також норми чинного позитивного права. Ніхто не може сказати напевно, які з цих норм більшою мірою впливають на поведінку людини в політико-правовій ситуації. Однак можна стверджувати, що в політико-правовій свідомості особистості, окрім відображення позитивного права, існує значна кількість відображень інтуїтивного права. Зрозуміло, що ця обставина значно ускладнює вибір особистістю моделі поведінки в політико-правових ситуаціях.

Людина, здійснюючи свій політичний вибір, не завжди цікавиться політичною програмою тих чи інших партій та робить висновки щодо політико-правових наслідків для себе в разі їх перемоги. А її ставлення до чинних у державі законів часто визначається не знаннями, а буденним правопорядком та інтуїтивним правом. Тобто в політико-правовій свідомості переплетені елементи наукового і буденного, об'єктивного і суб'єктивного знання, що цілеспрямовано формується державою і суспільством та особистим життєвим досвідом. Політико-правові категорії у свідомості людини перетворюються на спрощені, буденні уявлення. І хоч формування соціальних уявлень відбувається за участі державних (владних) інститутів, головним тлом їх формування є соціальна група і ті уявлення, що в ній склалися. Вони формуються не лише інституціональними засобами, а й на основі попередніх уявлень та під впливом соціальної групи. Можна сказати, що соціальні уявлення про політико-правові об'єкти не є безпосереднім відображенням політико-правової реальності, а конструюються в процесі комунікації між людьми. Вони специфічні для конкретної соціальної групи та охоплюють не лише політико-правові уявлення, а й пов'язані з ними моральні та буденні уявлення про політику і право. Ці уявлення тісно взаємопов'язані і вплетені в загальну картину світу особистості. У зв'язку із цим вивчення політико-правової свідомості, зокрема як продукту соціально-психологічної реальності, потребує, на наш погляд, значно ширшого підходу. У своєму дослідженні ми об-

стоюємо розширене розуміння політико-правової свідомості як сукупності соціальних уявлень про політику і право.

Отже, політико-правова свідомість постає у вигляді образу, моделі, бачення об'єктів, що формуються в процесі пізнання політико-правових явищ і значною мірою залежать від них, а політико-правові уявлення – як образні знання про політико-правову реальність. Основою і відправною точкою осмислення політико-правової ситуації є при цьому не вся політико-правова ситуація, а лише її частина – у тих межах, у яких вона існує для особистості. У найбільш загальному вигляді політико-правову свідомість можна визначити як *комплекс уявлень людини про інститути держави і права та комплекс соціальних настановлень щодо них; міру свободи в суспільстві, зафіксованої у вигляді прав людини і громадянина; наявність уявного сценарію активності в політико-правовій сфері.*

Узята за методологічну основу концепція соціальних уявлень дала нам можливість визначити *реальний стан політико-правової свідомості особистості як ступінь актуалізації комплексу політико-правових уявлень (знань, досвіду, ставлень) у ході вирішення конкретних політико-правових ситуацій.* Грунтуючись на такому розумінні, як структурні одиниці політико-правової свідомості ми розглядаємо соціальні уявлення, що є способом осмислення та інтерпретації (розуміння) повсякденної реальності і водночас фіксації власної позиції щодо значущих ситуацій, подій, повідомлень, об'єктів у політико-правовій сфері. Отже, уявлення людей про зразки та норми поведінки, які повинні регулювати відносини в суспільстві, настановлення щодо правових і державних інститутів (на основі порівняння з певними нормами та очікуваннями справедливості), наявні сценарії дій, а також уявлення про бажані і реальні права (їх зіставлення), про справедливість, очікування справедливості від політико-правових інститутів та уявлення про співвідношення між правами, обов'язками, відповідальністю й активною позицією у вирішенні політико-правових питань – усе це складові політико-правової свідомості.

Узагальнюючи сказане, до *основних структурних компонентів політико-правової свідомості* можна віднести:

- комплекс соціальних уявлень та соціальних настановлень щодо інститутів держави і права;
- сукупність уявлень про соціальні свободи в суспільстві, зафіксовані у вигляді прав людини і громадянина;

- уявлення про соціальну справедливість;
- уявні сценарії поведінки в разі постання проблем у політико-правовій сфері.

І, на завершення першого розділу, повернімося до нашого твердження про те, що питання змісту політико-правової свідомості має вирішуватися шляхом з'ясування основних смислових одиниць. Такими **сми-словими одиницями**, що відображають сутність політики і права в буденній свідомості сучасної молоді, як показали наші дослідження, є:

- *свобода* як усвідомлення прав у певній соціальній реальності (визнання самоцінності особистості);
- *справедливість* як ціннісні орієнтири політики і права;
- *довіра* як очікування від інших добропорядності, добросовісності, відповідальності, вірності зобов'язанням;
- *держава і влада* як суб'єкти забезпечення основних прав і свобод громадянина;
- *закон* як основа підтримання безпеки (усвідомлення захищеності);
- *громадянське суспільство* як гарант дотримання владою своїх зобов'язань тощо.

Висновки до розділу

Уявлення про “політику” і “право” – важливий елемент конструювання зовнішнього світу. Образ політико-правової дійсності (уявлення про політико-правові об'єкти, явища) – це цілісна система смислових утворень особистості, крізь призму яких усі об'єкти і явища оцінюються; відтак на цій основі формуються відповідні політико-правові смислові настановлення, прогнозуються подальші дії (побудова моделі поведінки в політико-правових ситуаціях). Смислові утворення (конструкти) виконують функції оцінювання наближення реального стану речей до ідеального чи необхідного. Їх можна розглядати як оцінну шкалу, один з полюсів якої задається або “моделлю потрібного майбутнього”, або “моделлю бажаного”. Вони можуть базуватися на різних основах, наприклад: на основі особистісних цінностей (“влада чесна, відповідальна”, “закон хороший, справедливий”); на оцінці стану життєвих ставлень (“небезпека”, “незахищеність” тощо). Смислові ставлення “трансформуються” у відповідні акти поведінки в політико-

правових ситуаціях. Тобто особливості смислових відображень можуть впливати на особливості (варіанти) поведінки та, певною мірою, “інформують” про процеси у сфері політико-правового регулювання.

Політико-правову свідомість можна визначити як відкриту динамічну систему ставлень до політико-правової дійсності, що функціонує на основі визнання нормативних цінностей у політико-правовій сфері.

Література до розділу

1. *Андреева Г. М.* Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
2. *Гулевич О. А.* Теоретический анализ и опыт эмпирического исследования правосознания как совокупности социальных представлений о праве / О. А. Гулевич // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 120–132.
3. *Донцов А. И.* Концепция социальных представлений в современной французской психологии / А. И. Донцов, Т. П. Емельянова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 128 с.
4. *Московичи С.* Социальное представление: исторический взгляд / С. Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 1. – С. 3–14.
5. *Трушкова С. В.* Структура, динамика и функции социальных представлений (обзор) / С. В. Трушкова // Социальные и гуманитарные науки (отечественная и зарубежная литература). Серия 11. Социология. – М., 1996. – № 3. – С. 180–207.
6. *Moscovici S.* The phenomena of social representation / S. Moscovici // Social Representation. – Cambridge, 1984. – P. 3–69.

Розділ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

У розділі представлено результати емпіричного дослідження уявлень молоді про політико-правові інститути держави, її настановлень щодо них, актуальних політико-правових потреб та уявлень про соціальну справедливість. У ході емпіричного дослідження предметом вивчення стали такі вияви політико-правової свідомості молоді:

- суб'єктивна мотивація вибору політичної спрямованості особистості (авторитарний чи демократичний спосіб управління);
- особливості уявлень про принципи соціальної справедливості, про основні ознаки, що характеризують правову державу і суспільство, засновані на принципах соціальної справедливості;
- взаємозв'язок особистісних орієнтацій на авторитарне чи демократичне управління з рівнем відчуття довіри до державних інститутів;
- уявлення про особисті актуальні правові потреби і потреби громадян України;
- особистий досвід політико-правової активності та уявні сценарії активності в ході вирішення політико-правових ситуацій.

Як психологічний інструментарій було використано спеціально розроблену анкету “Політико-правові орієнтації”, тест довільних асоціацій, модифіковану методику семантичного диференціала (див. Додаток 1). Питання анкети поділяються на чотири групи, кожна з яких розкриває специфіку ставлень респондента до певної сфери політико-правової діяльності:

- 1) питання, спрямовані на з'ясування політичної орієнтації – *уявлень досліджуваного про найкращу форму політичного устрою;*
- 2) питання, що дають змогу визначити уявлення про основні *принципи соціальної справедливості, на яких базується правова, демократична держава;*

3) питання, що відбивають *ставлення до держави і політичної влади та їх ролі в житті суспільства* (ці питання також утворюють шкалу “довіри-недовіри”: у разі вибору варіанта відповіді на питання цієї шкали досліджуваному присвоюється 1 бал. У сумі досліджуванний набирає певну кількість балів у діапазоні від -4 до +4, де негативне значення відповідає недовірі, позитивне – довірі, а нульове значення – проміжному положенню).

4) питання, завдяки яким розкриваються *уявлення про власні актуальні політико-правові потреби, потреби узагальненого громадянина країни та персональний досвід у сфері політико-правової активності*.

На основі отриманих емпіричних даних було проведено порівняльний аналіз суб’єктивних моделей політико-правової дійсності в групах досліджуваних, які обирають різні форми політичного устрою.

В емпіричному дослідженні взяли участь студенти факультетів гуманітарного профілю: майбутні філологи, історики, політологи, педагоги, культурологи, юристи, – усього 532 особи віком від 17 до 23 років.

2.1. Соціальні уявлення та соціальні настановлення молоді щодо політико-правових інститутів

Перш за все зупинімося на деяких теоретичних положеннях щодо основних психологічних феноменів (соціальні уявлення та соціальні настановлення), що мають важливе теоретичне значення і впливають на логіку побудови наших емпіричних досліджень.

Соціальні уявлення, як зазначалося вище, є формою колективного знання. Вони вибудовуються на основі інформації, оцінок, знань, які суб’єкти отримують завдяки освіті та комунікації. У соціальних уявленнях відображається значущість об’єкта для суб’єкта. Іншими словами, соціальні уявлення є результатом взаємопроникнення суб’єкта і об’єкта, у результаті чого поєднуються образи і значення. У них реалії навколишнього світу оцінюються, стають знаннями та в подальшому використовуються у повсякденному житті.

Уявлення, за С. Московічі, є теоріями, що описують і пояснюють ті чи інші соціальні фактори в межах певної когнітивної структури. Ін-

шими словами, людина бачить навколишній світ не таким, який він є насправді, а крізь призму власних бажань та інтересів. Окрім цього, як певна “форма знання” (С. Московічі) і “продукт розумового конструювання” (Р. Кайєз), соціальні уявлення беруть участь у формуванні поведінки та спрямованості в соціальних комунікаціях. А в емпіричних дослідженнях послідовників школи Московічі уявлення трактуються як незалежна змінна, що детермінує поведінку. Функціональне призначення соціальних уявлень полягає в тому, щоб адаптувати соціальні реалії, політичні та наукові явища до вже сформованих поглядів й оцінок. Мається на увазі, що уявлення не лише вибудовують несуперечливу картину світу, а й формують, а також змінюють ставлення до інших груп.

Поняттям *соціального настановлення* науковці означають один з найважливіших психологічних механізмів включення індивіда в соціальну систему. У. Томас, який запропонував це поняття в соціальній психології, тлумачив соціальне настановлення як суб’єктивну (індивідуальну) сторону соціальної цінності. При цьому цінність тут постає як об’єктивна сторона настановлення. Дослідник особливо наголошував, що настановлення завжди є чийось станом. Окрім цього, настановлення функціонує водночас як елемент психологічної структури особистості і як елемент соціальної структури, оскільки зміст процесу переживання визначається зовнішніми щодо індивіда, соціальними, об’єктами.

До кінця 60-х років XIX ст. поняття соціального настановлення впевнено закріпилося як ключове, коли йшлося про соціально-психологічні процеси як на рівні окремого індивіда, так і на рівні групи. В історії становлення цього поняття умовно можна виділити чотири етапи:

1-й етап – від упровадження терміна в 1918 р. до початку Другої світової війни. Характеризується бурхливим зростанням популярності досліджень у цій царині. Відбуваються теоретичні дискусії про зміст самого поняття та розвиток технік вимірювання цього феномена. Зрештою визначено одну з ознак настановлення – інтенсивність позитивного або негативного афекта щодо психологічного об’єкта (Thurstone, 1928). А 1931р. В. Парк додав ще дві ознаки: латентність (недоступність для прямого спостереження) та походження з досвіду.

2-й етап – 40–50-ті роки – у зв’язку з виникнення низки проблем у процесі досліджень спостерігається певний спад інтересу до

досліджуваного явища, увага дослідників переводиться на динаміку групових процесів. У цей період (1947 р.) М. Сміт запропонував виділяти в настановленні три компоненти: когнітивний, афективний та поведінковий (було виявлено відносну сталість такої структури).

3-й етап – 50–60-ті роки – зростає інтерес до настановлення та з'являються нові ідеї. Це час розквіту в дослідженні настановлення. Вивчається, зокрема, процес зміни настановлень. Найбільш відоме дослідження – з'ясування зв'язку між когнітивними та афективними компонентами (школа К. Говленда, ельські дослідження). З'являються функціональні теорії – теорії функціонування настановлень у структурі індивідуальної поведінки (Smith, Bruner, White, 1956; Х. Келмен, 1958; Д. Кац, 1960). М. Сміт зі співавторами розглядав функціонування настановлень у зв'язку з налагодженням відносин з іншими людьми. Було виокремлено дві основні функції настановлень: ідентифікація індивіда з групою і протиставлення себе їй. У цей час помітно удосконалилася техніка шкалювання, почали застосовувати психофізіологічні методи вимірювання настановлень (Coombs, 1964).

4-й етап – 70-ті роки – характеризується значною кількістю суперечливих і незіставних фактів, мозаїчністю наявних гіпотез, потребою у створенні загальної теоретичної основи. Разом з тим він є часом осмислення накопичених раніше помилок і суперечностей. У цей період виникає велика кількість “міні-теорій”, які, на думку їхніх авторів, повинні були узагальнити увесь зібраний на той час емпіричний матеріал.

Науковий інтерес до вивчення соціального настановлення не вщухає і до сьогодні, оскільки існує значний запит з боку різних галузей практики.

Дослідження настановлень завжди було в центрі уваги західної соціальної психології. В американській соціальній психології представлено різні психологічні підходи до розуміння настановлень (атитюдів). Так, біхевіористи визначають атитюд як реакцію і тим самим “знімають” його властивість бути психологічним станом, а його латентність трактують як теоретичний прийом, тобто визнають лише гіпотетичною конструкцією. У такий спосіб біхевіористи адаптують поняття настановлення до своєї теоретичної схеми, в якій людина розглядається як система стимульно-реактивних зв'язків, що складаються під впливом зовнішніх факторів. У когнітивній психології для обґрунтування поняття використовують модель “мислячої лю-

дини”, де береться до уваги внутрішня когнітивна структура, а не лише вербальна реакція, яку можна спостерігати. Для розуміння цієї моделі важливою є позиція М. Рокіча (1968). Дослідник вважав, що соціальне настановлення – це відносно стійка в часі система поглядів, уявлень про об’єкт або ситуацію, що зумовлює певну реакцію. *У геистальтпсихології* настановлення – це організація досвіду і знань, пов’язаних з об’єктом; це ієрархічно організована система, частини якої функціонують відповідно до їх місця в загальній структурі. На відміну від поглядів, переконань та інших елементів когнітивної структури, настановлення здатні регулювати поведінку людини. *У когнітивній схемі* настановлення (атитюду) відводиться роль регулятора психічних реакцій, що дає змогу послабити внутрішньоособистісну напруженість й усунути конфлікти між мотивами. Основна теза *психоаналізу* щодо настановлення полягає в тому, що воно має власний енергетичний заряд і регулює наявну психоенергетику. Наразі найбільш відомим є визначення Г. Оллпорта, що узагальнює всі попередні тлумачення цього поняття. *Настановлення*, за Оллпортом, – *це стан психонервової готовності, що склався на основі досвіду і здійснює напрямний і (або) динамічний вплив на реакції індивіда щодо всіх об’єктів або ситуацій, з якими він пов’язаний*. У цьому визначенні основними ознаками настановлення є його випереджальна і регулятивна дії.

Значний внесок у дослідження настановлення як складного соціально-психологічного феномена зробила і радянська психологія. У межах загальної психології найбільш детально цей феномен вивчали представники школи Д. М. Узнадзе. Сам дослідник вважав, що цей тип настановлення є фіксованим настановленням сприймання і являє собою в певному розумінні синкретичний відбиток з процесу взаємодії суб’єкта – носія певної потреби – і об’єкта її задоволення в цій ситуації. Будучи зафіксованим, настановлення зберігається деякий час у психологічній структурі індивіда і в аналогічній ситуації виконує регулятивну функцію. *Виникнення цього виду настановлення (первинного) пов’язане із задоволенням найпростіших, фізіологічних потреб людини, а його дія відбувається на підсвідомому рівні, тоді як атитюд є станом свідомості і функціонує на соціальному рівні регуляції*. У цьому полягає принципова відмінність між первинним настановленням сприймання і соціальним настановленням (атитюдом).

Дослідження проблеми настановлення проводилося і в межах діяльнісного підходу. Так, О. М. Леонтєв, розглядаючи настановлення

під кутом зору смислу (сміслове настановлення), тлумачив його як готовність до певним чином спрямованої діяльності. На думку дослідника, зміслове настановлення надає діяльності стійкого характеру.

В. М. М'ясищев запропонував концепцію "ставлень людини", які виявляються як особливі стани особистості, що передують їй реальній поведінці. Він визначив ці психологічні ставлення як цілісну систему індивідуальних, вибіркокових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності; ці зв'язки формуються усією історією розвитку людини, виражають її власний досвід та внутрішньо визначають її дії і переживання.

Для нашого дослідження важливим є те, що "ставлення" і "атитюди" мають спільні характеристики, а саме: усвідомлення, опосередкованість соціальним досвідом, наявність емоційного компонента та спрямованість на певну поведінку. Ми також цілком згодні з думкою Г. М. Андрєєвої, яка вважає, що вивчення соціального настановлення в соціальній психології є спробою поєднати традиції загальної психології і наявний експериментальний матеріал.

На основі теоретичного аналізу можна зробити припущення, що:

1) існують відмінності в уявленнях, пов'язані з різним розумінням співвідношення основних функцій та ролі законів і державної влади, коли йдеться про справедливу організацію суспільного життя;

2) уявлення людей про "справедливе-несправедливе" у сфері політико-правових відносин пов'язані в їхній свідомості з конкретними політико-правовими настановленнями (ставленнями до законів і прав) та політичними поглядами (настановленнями щодо держави взагалі і форми політичного устрою зокрема), а також з належністю до певної соціальної групи.

Для перевірки цієї гіпотези було використано анкету, про яку вже згадувалося вище (див. Додаток 1). Аналіз результатів анкетування показав, що *бажанною формою політичного устрою для більшості досліджуваних є республіка*, але різні її види: або президентська, або парламентська. Завдяки якісному аналізу відповідей респондентів у виділених групах було отримано узагальнений опис характерних ознак для кожної групи (групові портрети), які відтак порівнювалися між собою. У першу чергу ми порівнювали мотивацію вибору політичної орієнтації. Так, досліджувані, які зробили свій вибір на користь *президентської республіки*, наводили такі аргументи:

- влада є персоніфікованою і є з кого спитати за результати діяльності;
- президент очолює законодавчу і виконавчу гілки влади, а отже, вдається уникнути боротьби між ними;
- законодавча і виконавча гілки влади обираються всенародно, що забезпечує певну стабільність системи (подвійна легітимність виконавчої і законодавчої гілок влади).

Прихильники парламентської форми правління наводили як аргументи такі особливості:

- ця форма правління є найбільш демократичною і забезпечує систему противаг між різними гілками влади;
- виконавча влада тут є колегіальною, що перешкоджає концентрації влади в одних руках;
- забезпечується право громадян на участь в управлінні державою.

Представники кожної групи вважали, що обраний саме ними спосіб організації політичного устрою є найбільш прийнятним і найбільш ефективним для нашої країни. При цьому вони по-різному бачили шляхи реалізації принципів демократичної держави. Прикметно, що респонденти були досить добре обізнані з принципами демократії та непогано орієнтувалися щодо основних форм політичного устрою (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Найбільш згадувані респондентами форми державного устрою

Форма правління	Способи реалізації принципів
президентська республіка	сильна державна влада в руках президента, який очолює парламент
парламентська республіка	верховенство закону в організації суспільних відносин і парламент, який контролюється суспільством
диктатура	сильна державна влада однієї людини, обмежена лише Конституцією

Запитання другого блоку анкети були спрямовані на те, щоб з'ясувати уявлення респондентів про найбільш характерні ознаки правової демократичної держави (суспільства), які базуються на принципах соціальної справедливості. Аналіз відповідей здійснювався на ос-

нові уявленнь про: а) ознаки правової демократичної держави; б) обов'язки держави перед громадянами; в) соціальну справедливість; г) політико-правові свободи.

Представники обох груп основними ознаками правової демократичної держави вважають *верховенство права, гарантії соціально-економічних прав, гарантування прав і свобод особистості*. Разом з тим групи відрізняються за кількістю наведених у відповідях ознак, що характеризують демократичні інститути держави. Так, прихильники парламентської республіки назвали більшу кількість власне демократичних ознак: *верховенство закону і рівність усіх громадян перед законом; розподіл влади між гілками влади і сильне громадянське суспільство; плюралізм і толерантне ставлення до інших; особиста свобода і невтручання держави в особисте життя людини* тощо. Натомість прихильники президентської республіки визначальну роль відводять *сильній державі як гарантові правопорядку і захисту*. Основну ознаку демократичності вони вбачають у вільних виборах президента, якому громадяни делегують більшість повноважень в управлінні державою. Аналіз інтерпретацій поняття “соціальна справедливість” у відповідях респондентів свідчить про його збіг з поняттям “демократична держава”. Таке розуміння притаманне респондентам усіх виділених груп. Існують, однак, певні відмінності щодо інтерпретування поняття “соціальна свобода”. Так, представники групи “парламентських республіканців” більшою мірою зорієнтовані на *особисту незалежність і автономність*, а “президентські” основну роль відводять *правовим свободам*.

У результаті дослідження уявлень респондентів про обов'язки держави щодо громадян було також встановлено, що вони повністю збігаються з їхніми уявленнями про демократичну, правову державу. Однак респонденти не вважають Україну повністю демократичною, правовою державою та не довіряють повною мірою (група “парламентських республіканців”) або лише частково довіряють (“президентські республіканці”) політико-правовим інститутам держави. А головне, переважна більшість респондентів не мають власних сценаріїв захисту прав і свобод та сценарію розв'язання проблем у політико-правовій сфері за допомогою традиційних для демократичної держави способів активності.

Також оцінювався наявний у респондентів досвід під час вирішення питань у політико-правовій сфері та уявні сценарії поведінки.

У всіх виділених групах респонденти практично не мали індивідуального досвіду захисту прав. За результатами аналізу було виділено чотири типи активності в політико-правовій сфері та описано основні риси їх носіїв:

а) *активний* – цікавиться політико-правовою ситуацією в країні, діяльністю існуючих партій та об'єднань (але не їхніми програмами та лідерами); віддає перевагу силі закону перед силою держави; найбільше цінує справедливість і свободу; вважає громадянське суспільство партнером держави – готовий вирішувати політико-правові ситуації через *громадянську активність* (уявний сценарій активності) – прихильник парламентської форми правління;

б) *політизований* – цікавиться політико-правовою ситуацією в країні, діяльністю партій та їхніх лідерів; вважає громадські об'єднання аморфними і недієвими; віддає перевагу сильній державі, яка здатна забезпечити виконання законів; найбільше цінує відповідальність і правопорядок; вважає державу і громадянське суспільство в деяких випадках антагоністами – готовий вирішувати політико-правові ситуації через *політичну участь* (уявний сценарій активності) – віддає перевагу президентській формі правління;

в) *критичний* – цікавиться політико-правовою ситуацією в країні; критично налаштований щодо всіх існуючих партій та об'єднань і їхніх лідерів; віддає перевагу силі закону перед силою держави; найбільше цінує справедливість та особисті свободи; вважає громадянське суспільство антагоністом держави – готовий вирішувати політико-правові ситуації через *громадянську активність (якщо хтось організує, запросить)* (уявний сценарій активності) – прихильник парламентської форми правління;

г) *байдужий* – не цікавиться політико-правовою ситуацією в країні; не довіряє політико-правовим інститутам і громадським об'єднанням; віддає перевагу силі закону перед силою держави; найбільше цінує особисті свободи; вважає державу і громадянське суспільство антагоністами – готовий брати *участь у протестах* (уявний сценарій активності) для захисту окремих інтересів – не підтримує жодну форму правління.

2.2. Уявлення молоді про свої права та актуальні політико-правові потреби

Термін “права людини” зазвичай трактують як природні права особи. Так, Фома Аквінський вважав, що природне право спирається на здоровий глузд і є тією основою, на якій люди вибудовують закони. Існують, однак, й інші підходи. Відомий англійський філософ і юрист, автор утилітаристської концепції І. Бентам, піддаючи критиці природні права, наголошував, що права – це дитя закону і лише з реальних законів випливають реальні права. Будучи противником “абстрактних моральних принципів”, мислитель виступав проти “риторичних метафор”, таких як “суспільна угода”, “природне право”, “невідсуджувані права”[2].

Розвиток ідеї прав людини можна простежити від Великої Хартії Вольностей (1215 р.), у якій гарантувалися вольності англійської церкви та всіх “вільних людей”. Проблема прав і свобод людини й громадянина займала чільне місце в актах раннього конституціоналізму, до яких можна віднести британський Білль про права (1689 р.) та Декларацію прав людини і громадянина (1789 р.), яку проголосили представники французького народу, що утворили Національні збори. Декларація, наприклад, містила поняття “священні права народу” та розуміння закону як вираження спільної волі. У третій статті цього Акта йшлося про такі невід’ємні права людини, як свобода, власність, безпека та право на спротив.

Ідея прав людини дістала свій подальший розвиток у поправках до Конституції США (перші десять поправок), які мають назву “Білль про права”(1789–1791), та Загальній декларації прав людини, яку ухвалила 1948 р. Генеральна Асамблея ООН. У Загальній декларації прав людини визначаються громадянські і політичні права та свободи, вона є найважливішим соціально-політичним та юридичним документом сучасності.

У зазначених актах простежується чітке розмежування між правами людини і правами громадянина. Таке розмежування пояснюється відмінностями між двома різними суб’єктами прав і свобод – людиною і громадянином. Права і свободи людини виникають у результаті самого факту народження – ці права беруть свій початок у природному праві. Громадянином людина стає в результаті певних

політико-правових відносин, встановлених між нею і державою, тобто держава наділяє громадянина певними політичними правами та обов'язками. Ці права випливають із позитивного права.

Система прав і свобод людини й громадянина охоплює три групи прав:

1) *особисті, або громадянські, права, обов'язки, свободи*: право на життя та гідність, недоторканність особи і приватного життя, судовий захист, обов'язок дотримуватися закону і т. ін.;

2) *політичні права та обов'язки*: участь в управлінні державою; право обирати і бути обраним; право на свободу слова, мітингів і демонстрацій; обов'язок захищати країну і т. ін.;

3) *економічні, соціальні і культурні права та обов'язки*: право на приватну власність, на працю, на вибір виду діяльності, право на освіту, охорону здоров'я, участь у культурному житті тощо. Варто зазначити, що не слід ані протиставляти, ані ототожнювати ці права.

Ядро політико-правового статусу особистості зазвичай закріплюється в Конституції країни, гарантом якої є чинна влада. Але для людини, як зазначає сучасний дослідник прав М. Кренстон, поняття “право” існує у двох аспектах. Перше значення – “мати право” – це мати щось, що надається та реалізується за законом країни. Іншими словами, це свобода певних дій, що гарантуються законом, і цей вид права називають *позитивним правом*. Друге значення поняття прав Кренстон називає *моральним правом*, яке близьке до власне поняття справедливості [6]. Моральні права не завжди закріплені в чинному законодавстві. Більше того, зазвичай ми говоримо “я маю право”, коли відчуваємо, що наші права порушено або вони суттєво утискаються.

У нашому дослідженні ми оперуємо поняттям “*політико-правові потреби*” молоді, під яким розуміємо відображені у свідомості молоді уявлення про свої *актуальні права*. Ми припустили, що люди пов'язують задоволення своїх політичних та юридичних прав зі своїми уявленнями про найкращу форму політичного устрою. Тому одним з дослідницьких завдань було з'ясувати, задоволення яких політико-правових потреб у політико-правовій свідомості молоді пов'язане з відповідною формою політичного устрою.

На рівні уявлень про актуальні політико-правові потреби громадян країни та уявлень про свої особисті права в обох раніше виділених групах (“парламентські республіканці” і “президентські республікан-

ці”) називався приблизно однаковий перелік прав. У групі прихильників президентської республіки найвищі рангові позиції, які було визначено в результаті підрахунку частоти згадувань певних прав, займає цілий комплекс прав: *на достатній життєвий рівень, на приватну власність, на працю, на медичне обслуговування*. У групі прихильників парламентської республіки значне місце відводиться природним правам: *на особисту недоторканність, на невтручання в особисте життя, а також на працю*. Право на рівність перед законом як демократичне політичне право в групі “парламентських республіканців” займає першу рангову позицію, а в групі “президентських” – четверту. А право на участь в управлінні державою називали лише прихильники парламентської республіки (середня рангова позиція). На рівні уявлень про актуальні політико-правові потреби жителя країни та особисті потреби суттєвої різниці в групах не виявлено.

Прихильники парламентської республіки мають значно більший індивідуальний правовий (усвідомлення порушення прав) і політичний (різні форми політичної участі) досвід. Однак обраний ними сценарій дій у разі необхідності вирішення політико-правових ситуацій передбачає лише участь у протестах, якщо вони будуть кимось організовані. У прихильників президентської форми правління перелік порушуваних прав дещо менший, а основною формою політичної участі вони вважають участь у виборах.

Кількісний аналіз рангових уподобань ми проводили за двома напрямками ранжування: за ступенем значущості прав для особистості і за ступенем значущості прав для громадян (як їх сприймає досліджуваний). Також обраховувався середній показник за двома напрямками ранжування. Порівняльний аналіз показав, що групи відрізняються між собою щодо образів політико-правових потреб для громадян країни. Порівняння середніх рангових показників між групами, які було отримано як середній результат за двома напрямками ранжування, показав, що представники обох груп однаково оцінюють актуальні політико-правові потреби – свої і громадян країни, однак по-різному бачать способи задоволення цих потреб. Так, “парламентські республіканці” вважають, що основним способом захисту прав є закон. А “президентські республіканці” більше покладаються на державні органи, зокрема органи правопорядку. Високі рейтинги в обох групах отримали *право на приватну власність і економічні свободи, право на працю, право на рівність усіх перед законом, право на невтручання в*

приватне життя, право на свободу совісті. Як показав сумарний для всіх груп, отриманий як середній, показник групового розподілу, найбільш актуальними є комплекс соціально-економічних потреб, право на рівність перед законом та право на особисту свободу і безпеку.

Особистий досвід у сфері політико-правової активності із захисту своїх прав виявився явно недостатнім в обох групах респондентів. Лише чверть респондентів мали такий досвід. При цьому переважна більшість (понад 75 %) опитаних не приховували, що стикалися з утиском власних прав або прав своїх рідних і знайомих. Основна частка таких утисків припадає на порушення прав в економічній сфері (удвічі частіше про це згадували “президентські республіканці”). Інший спектр особисто пережитих утисків прав приблизно однаковий в обох групах: *фізичне насилля, втручання в особисте життя, репресії (з боку адміністрації навчального закладу) через “вільнодумство”, нав’язування цінностей.* Представники групи “парламентських республіканців” частіше звертали увагу на *утиски гендерних прав, прав національних меншин, на нерівність прав громадян перед законом (судом), а також на безконтрольність чиновників та працівників правоохоронної сфери.*

2.3. Уявлення про соціальну справедливість як показник очікувань справедливості в політико-правовій сфері

Концептуалізація феномену “справедливість” бере свій початок у працях античних філософів і знаходить продовження в доробку видатних філософів доби Відродження та Нового часу. І хоч у різні часи розуміння суті і ставлення до справедливості інколи кардинально відрізнялися (від розуміння справедливості як соціальної цінності в працях Арістотеля до заперечення справедливості через брак загальних уявлень про справедливість у лідера лібертаризму Фрідріха фон Гайєка), справедливість завжди перебувала в полі зору дослідників. На початку 1970-х років особливої популярності серед психологів, як зазначав J. S Adams, набула проблематика справедливості взаємодії. Так, у працях J. Thibaut, Н. Н. Kelley було сформульовано основні теоретичні принципи та запропоновано центральні поняття теорій справедливого обміну: результати взаємодії, затрати, дистри-

бутивна справедливість. Принцип дистрибутивної справедливості визнано основною нормою соціальної взаємодії. Однак недостатній ступінь операціоналізованості основних категорій, а також наголос на схемах діадичної взаємодії викликали у дослідників певну невдоволеність. У результаті з'являються нові концепції, які дають змогу пояснити не лише діадичні, але й інші види соціальної взаємодії (М. Patche., J. S. Adams та ін.). Вивченню характеру, місця та ролі справедливості в буденній свідомості присвячено праці Ж. Піаже, Л. Колберга, О. М. Здравомислової, Л. І. Анциферової та ін. Низка авторів зосереджує свою увагу на дослідженні індивідуальних відмінностей в уявленнях про справедливість (Z. Rubin, L. A. Peplau, M. J. Lerner, D. T. Miller, M. J. Lerner, M. J. Lerner, L. Goldberg, P. Tetlock, M. Schmitt, M. Gollwitzer, J. Maes, D. Arbach та ін.) і на стратегіях відновлення справедливості, а також на зв'язках справедливості з різними соціальними феноменами (М. Deutch, M. Lemer, R. Folger, J. Greenberg, R. Gohen, S. Brams, K. Leung, W. Stephan, G. Mikula, M. Wenzel, H. Triandis, L. Дж. Мацумото та ін.). У вітчизняній соціальній психології започатковано принципово новий підхід до вивчення феномену справедливості – з позицій аналізу її ціннісних (М. М. Слюсаревський) і суб'єктивних (В. О. Татенко) характеристик.

На основі аналізу наукових джерел можна зробити висновок, що справедливість належить до найважливіших соціальних цінностей, є одним з головних критеріїв оцінювання взаємодії та відіграє суттєву роль у найрізноманітніших відносинах – від особистісних до суспільно-політичних. Уявлення про справедливість формується в процесі соціальної взаємодії, взаємообміну діяльністю та її результатами. Люди керуються своїми уявленнями про справедливість, коли оцінюють інших і взаємодіють з ними. Поняття “справедливість” також пов'язане з усвідомленням міри та критеріїв зіставлення дій одних людей щодо інших або державних інституцій щодо різних категорій громадян.

У найбільш загальному вигляді *справедливість* можна визначити як *об'єктивну властивість соціальної системи з погляду її ставлення до особистості*. Відображенням цієї властивості є усвідомлення, почуття справедливості, яке характеризується задоволеністю або незадоволеністю тих чи інших потреб, ставлень, відносин і т. ін. Коли йдеться про справедливість, то завжди постає питання

про відповідність конкретних суспільних норм загально визнаним соціальним принципам і, в цьому розумінні, справедливість виконує регулятивну функцію.

В основі психологічного механізму переживання почуття справедливості-несправедливості щодо права і держави лежать уявлення про рівність-нерівність у порівнянні з іншими членами суспільства (або представниками інших соціальних груп) у царині розподілу юридичних прав і ступеня соціальних свобод, що надаються владою і законом. Уявлення людей про справедливе-несправедливе у сфері політико-правових відносин пов'язані в їхній свідомості з конкретними правовими настановами та політичними поглядами (настановами щодо держави та форм політичного устрою).

Почуття несправедливості виникає тоді, коли порушується імпліцитний контракт – не виправдовуються очікування, коли почуття несправедливості переживається як результат невиконаного завченого очікування (Л. Фербі). Але індивідуальні (групові) стандарти справедливості залежать не лише від очікувань, які індивід (група) засвоює з навколишнього середовища. На думку Фербі, ми оцінюємо справедливість на основі очікуваних наслідків.

Підтвердження цієї думки, на наш погляд, можна отримати, якщо проаналізувати психологічне підґрунтя Революції Гідності, що відбулася в Україні. Ідеться про уявлення значної частини суспільства про справедливий-несправедливий шлях розвитку країни. Уявлення про “несправедливе” спонукало людей вийти на Майдан, а побиття студентів порушило у свідомості критичної маси суспільства універсальні права справедливості. Своїми діями чинна влада заперечила природне право людини на протест як форму захисту своїх інтересів і в такий спосіб делегітимізувала правові норми. Сприйняття ж подальших подій як легітимних або нелегітимних значною мірою залежало від сформованих у членів суспільства стандартів справедливості і довіри до чинних норм, законів, чинної (на той момент) або нової влади.

Згода членів суспільства підкорятися владі та закону, їхня довіра до форм суспільного, правового і політичного порядку, який встановлює влада, залежать у тому числі від уявлень *про справедливість, сформованих стандартів (критеріїв) справедливості, соціальних настановлень на справедливість*. На наш погляд, згода членів суспільства підпорядковуватися владі також залежить від їхньої до-

віри до певних форм суспільного й політичного устрою і виражається в панівних соціальних настановленнях на легітимність суспільного устрою.

Способи легітимізації, які використовуються політичною владою, залежать від соціальних настановлень на справедливість (очікування справедливості), що значною мірою визначаються особливостями політичної соціалізації. Сама ж політична соціалізація залежить передусім від типу суспільства і політичного режиму. Очевидно, що в суспільствах з різними типами політико-правової культури політичною владою будуть застосовуватися різні способи легітимізації – формування домінуючих соціальних настановлень на легітимність суспільного устрою, тобто будуть існувати різні критерії справедливості для його оцінювання. Але справедливим є і протилежне, коли розвиток і застосування універсальних принципів справедливості в суспільній свідомості, що ґрунтуються на дотриманні природних прав людини, утверджує певний, панівний у цьому суспільстві (групі), стандарт справедливості, який формує певні очікування політико-правової справедливості в стосунках з державою. З огляду на предмет дослідження особливий інтерес для нас становили уявлення респондентів про власне *політичну справедливість*.

Поняття політичної справедливості остаточно сформувалось у другій половині ХХ ст., хоч так чи інакше згадується вже в працях античних філософів, зокрема відомих мислителів Давньої Греції, як елемент філософської критики чинних політичних відносин. У цей час закони і форми державного устрою перестають сприйматися на віру, їх починають осмислювати і піддавати критиці під кутом зору справедливості, а інколи, коли вони не відповідають критеріям справедливості, навіть відхиляти. У Новий час ідея політичної справедливості стає моральною ідеєю для оцінювання права і держави, а критерій справедливості починають використовувати для визначення легітимності правових і державних форм. Сучасні дослідники цього феномену розглядають політичну справедливість як результат природно-правового мислення. Зокрема, німецький філософ О. Геффе визначає політичну справедливість як критичне або моральне настановлення щодо права та держави, пов'язуючи критерії справедливості з легітимністю політико-правових інститутів [10].

Загалом поведінка соціального суб'єкта спрямована на утвердження такої форми суспільного життя, яке відповідає його інтере-

сам та потребам. Саме залежно від оцінювання задоволеності-незадоволеності своїх інтересів та потреб, стосунків, які при цьому складаються, вибудовується поведінка суб'єкта. Міра відповідності та її характер залежать від конкретних історичних, соціально-економічних та суспільних умов. У цьому сенсі можна говорити про *відносний* характер справедливості, а враховуючи те, що кожне суспільство розвивається, – про *динамізм* ідеї справедливості. Можна впевнено стверджувати, що зміст ідеї справедливості, тобто певних уявлень, які існують у суспільній свідомості, не є абсолютним для всіх часів та всіх суспільств.

Теоретичний аналіз наукових джерел дав змогу виділити низку функцій уявлень про справедливість, а саме *функції оцінювання та контролю, регуляції поведінки, збереження цілісності соціальної групи, впливу на емоційний стан та на процеси соціального пізнання*. Чи не найважливішою функцією уявлень про справедливість є регулятивна функція. Ідея про регулятивність цих уявлень належить Дж. Адамсу, Г. Левенталю, І. Уолстеру. Так, справедливість у спілкуванні вони зводять до традиційної послідовності: оцінка справедливості взаємодії актуалізує атитюди учасників взаємодії, які відтак впливають на їхні наміри та реальну поведінку.

Подальший аналіз досліджень уявлень про справедливість і несправедливість показав, що ці уявлення у представників різних соціальних груп істотно відрізняються та мають певні культурні особливості (К. Лейнг, В. Дж. Стефан, Major, Adams, Chin). Таким чином, можна зробити висновок, що *суб'єктом уявлень про справедливість є соціальна група, яка виробляє, конструює ці уявлення відповідно до пріоритетних для неї цінностей, норм, звичаїв і традицій*.

Метою нашого емпіричного дослідження було з'ясувати зміст буденного розуміння сучасною молоддю справедливості-несправедливості, контексти застосування поняття “справедливість” та сфери оцінювання подій під кутом зору справедливості, уявлення про можливі стратегії досягнення або відновлення справедливості в різних сферах життєдіяльності молоді, уявлення про справедливість у політико-правовій сфері. Щоб визначити загальну структуру уявлень про справедливість, ми скористалися методом фокус-групи. Завдяки отриманим під час проведення фокус-груп результатам було проаналізовано раціональне осмислення поняття “справедливість”. Для виявлення емоційного, оціночного ставлення та невідрефлексованих

компонентів соціальних уявлень про справедливість використовувався метод довільних асоціацій.

У сформованих групах дослідження проводилося відповідно до топік-гайду, який охоплював кілька етапів: 1) знайомство, оприлюднення плану роботи, мотивування; 2) з'ясування основних компонентів розуміння, що таке справедливість-несправедливість; 3) виокремлення контекстів оцінювання справедливих-несправедливих подій (метод довільних асоціацій). Завершувалася робота дискусією про реальну наявність справедливості в різних сферах життя сучасної молоді, про можливість та шляхи досягнення або відновлення справедливості в сучасній Україні. У процесі обробки отриманих даних здійснювався якісний аналіз результатів фокус-груп. На основі аналізу аудіозаписів виділялися ключові моменти в розумінні справедливості-несправедливості, щодо яких група мала узгоджену думку. За результатами такого аналізу було сформовано узагальнене, буденне визначення справедливості і несправедливості, а також певні принципи справедливості. Аналізувались оцінки можливості досягнення (відновлення) справедливості взагалі та в Україні зокрема. Визначилися контексти, у яких респонденти застосовували поняття “справедливість”, давалася оцінка справедливим і несправедливим подіям.

За результатами дискусії було сформульовано **основні принципи справедливості**:

а) принцип балансу – один із головних елементів визначення справедливості. Виявом балансу може слугувати принцип відповідності у стосунках. При цьому справедливість розуміють як відновлення порушеного балансу, тобто поновлення правди;

б) принцип дотримання норм і домовленостей – наголошує, що справедливість – це дотримання, а несправедливість – порушення особою норм і правил, які поділяє група;

в) принцип рівності – передбачає, що справедливість – це дотримання, а несправедливість – порушення рівності прав і можливостей;

г) принцип третейського судді – полягає в тому, що справедливість може бути реалізована чи відновлена лише незацікавленою особою;

д) принцип суб'єктивності розуміння – констатує, що оцінки щодо справедливості завжди суб'єктивні.

Дискусія показала, що найбільш популярними серед респондентів були судження про можливість досягнення справедливості в політико-правовій сфері. На жаль, молоді люди найчастіше переконані, що:

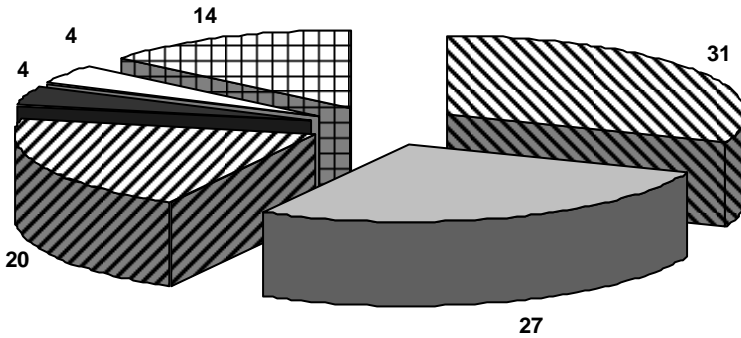
- а) справедливість є недосяжною взагалі;
- б) справедливість є недосяжною в нашій країні (незахищеність, корумпованість судової влади, політична корупція тощо);
- в) справедливість досягається за допомогою хабара (лікарю, поліцейському, судді, викладачеві, роботодавцю).

Переважна більшість респондентів як спосіб відновлення справедливості найчастіше називала покарання винного в судовому порядку. Однак лише незначна частка респондентів (близько 4 %) вірить у можливість відновлення справедливості в такий спосіб. Ще одним способом – і більш дієвим, на думку респондентів, – є самостійне відновлення справедливості за допомогою протестних акцій (при цьому наводилися конкретні випадки відновлення справедливості: заборона будівництва, знесення парканів біля водойм тощо), а також громадський контроль та боротьба з корупцією в органах державної влади і судах. Окремо респонденти виділяли справедливість у політико-правовій сфері, якої можна досягнути, на їхню думку, завдяки активності громадян. Прикметно, що лише близько 2 % респондентів так чи інакше виявляли свою громадянську позицію. Разом з тим майже 70 % опитаних були готові долучитися до участі в громадських акціях по відновленню справедливості.

Найбільш згадуваними асоціаціями зі словом “справедливість” були такі: змагання, закон, міраж, боротьба, обман, дружба, сім’я, мрія, зброя, розчарування, суд, республіка, революція, сльози, сила, правда, рівність, порядність, повага, честь, совість, доброта. А зі словом “несправедливість” асоціювалися обман, злочин, нерівність, влада, зрада, зло, жорстокість, олігархи, суд, поліція, нерозуміння, беззаконня, насилля, реальність, підлість, беззахисність, закон, держава, політика, упередженість, суб’єктивність, помста, ворожнеча, байдужість, шахрайство, нечесність, війна, агресія, покарання, в’язниця.

На основі результатів частотного аналізу асоціацій було виділено групи зі спільними ознаками. Це групи асоціацій з поняттями “справедливість” (рис. 2.1) і “несправедливість” (рис. 2.2). Частотний аналіз асоціацій дав змогу об’єднати їх у такі контексти: особис-

тісний, міжособистісний, політико-правовий, філософсько-релігійний, діловий, емоційний.

■ особистісний	■ політико-правовий
▨ міжособистісний	■ філософсько-релігійний
□ діловий (навчальний)	□ емоційний

Рис. 2.1. Частка згадувань асоціацій з поняттям “справедливість” у різних контекстах

Як видно з рис. 2.1, найбільша частка асоціацій з поняттям “справедливість” припадає на особистісний контекст. Під ним розуміють позитивні якості і риси особистості – чесність, доброту, вірність, гуманність, порядність, гідність, моральність і т. ін. Друге місце посів політико-правовий контекст – рівність, свобода, влада, революція, закон, суд, право, демократія, республіка, покарання тощо. Наступними за частотою згадувань стали міжособистісний (ставлення до інших), а це розуміння, повага, дружба, сім’я, толерантність, та емоційний – щастя, радість, любов – контексти. П’яте і шосте місця (лише по 4 %) посіли філософсько-релігійний (істина, віра, людство, доля, Бог) та діловий або навчальний (нагорода, праця, змагання, екзамен) контексти.

Як і у випадку асоціацій з поняттям “справедливість”, найбільша частка згадувань асоціацій з поняттям “несправедливість” припадає на міжособистісний і політико-правовий контексти. Наве-

демо відтак приклади груп асоціацій з поняттям “несправедливість” за контекстами згадувань:

1) міжособистісний (ставлення до іншого): образа, обман, неправда, провина, біль, нерозуміння, підлість, ворожнеча, шкода, непорядність, приниження, байдужість, помста, зрада;

2) політико-правовий: суд, влада, уряд, поліція, беззаконня, тиранія, хабарництво, кумівство, олігархія, грабіж, в’язниця, покарання, війна, нерівність, зрада, беззахисність, шахрайство, маніпулювання, вибори, уряд, дискримінація, пригноблення;

3) діловий (навчальний): екзамен, шпаргалка, заробітна плата, блат;

4) філософсько-релігійний: зло, доля, розплата;

5) емоційний: відчай, горе, злість.

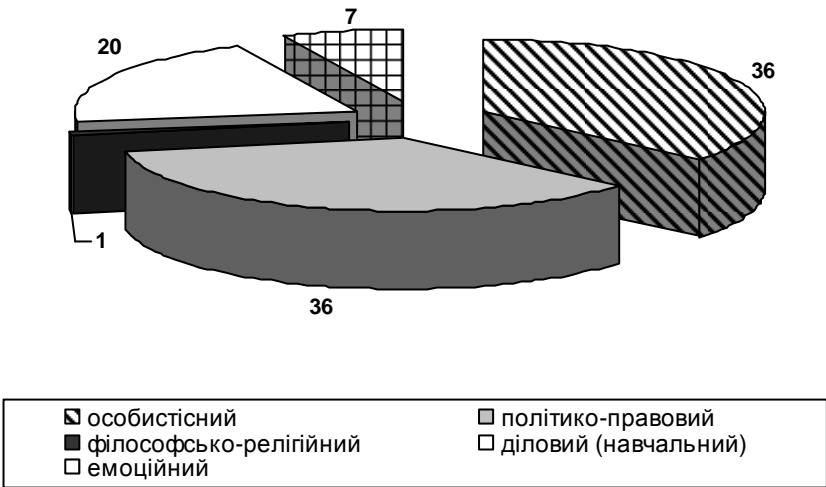

Рис. 2.2. Частка згадувань асоціацій з поняттям “несправедливість” у різних контекстах

Отже, попри поширену думку про те, що молодь не цікавиться політико-правовими проблемами, політико-правовий контекст уявлень про справедливість займає значне місце в змісті її соціальних уявлень.

Висновки до розділу

Як показали результати дослідження політико-правової свідомості сучасної молоді, вона однозначно віддає перевагу демократичній моделі політичного устрою. Разом з тим у групах молоді різного політичного спрямування спостерігаються певні відмінності в політико-правовій свідомості, пов'язані з різним розумінням основних функцій та ролі законів і державної влади в справедливій організації суспільного життя. Найбільш актуальними потребами сучасної молоді в політико-правовій сфері є соціально-економічні, право на рівність перед законом та право на особисту свободу і безпеку. Молодь не довіряє політико-правовим інститутам держави і не має власних сценаріїв захисту прав і свобод, сценарію розв'язання проблем у політико-правовій сфері за допомогою традиційних (для демократичної держави) способів активності.

Уявлення людини про свої права, її ставлення до реальних і бажаних прав, державних і правових інститутів є психологічним підґрунтям, яке породжує очікування справедливості в політико-правових відносинах між громадянином і державою. Ступінь усвідомлення своїх природних прав та їх соціально-психологічна запотребованість у процесі побудови відносин між людиною і суспільством, людиною і державою є, на наш погляд, певним показником очікувань справедливості (критерій справедливості), які має людина щодо держави та політичної влади. Оцінюючи свої права та свободи, вона завжди керується власними уявленнями про справедливість. У природному праві поняття про права людини фіксують певні норми політичної справедливості. Головними елементами уявлень про “справедливість” і “несправедливість” сучасної молоді є принцип досягнення балансу і принцип відповідності нормам.

Література до розділу

1. *Андреева Г. М.* Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
2. *Бентам И.* Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. – М. : РОССПЭН, 1998. – 415 с.

3. *Гулевич О. А.* Социальная психология справедливости: Бизнес, политика, юриспруденция / О. А. Гулевич. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 254 с.
4. *Гулевич О. А.* Теоретический анализ и опыт эмпирического исследования правосознания как совокупности социальных представлений о праве / О. А. Гулевич // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 120–132.
5. *Донцов А. И.* Концепция социальных представлений в современной французской психологии / А. И. Донцов, Т. П. Емельянова. – М. : Изд-во Моск. ун-та. – 1987. – 128 с.
6. *Крэнстон М.* Права человека / М. Крэнстон. – Paris : Editions de la Seine, 1975. – 123 с.
7. *Московичи С.* От коллективных представлений к социальным / С. Московичи // Вопросы социологии. – 1992. – № 2. – С. 83–97.
8. *Московичи С.* Социальное представление: исторический взгляд / С. Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 1. – С. 3–14.
9. *Сіверс З. Ф.* Уявлення про справедливість як складова політико-правової свідомості особистості / З. Ф. Сіверс // Юридична психологія. – 2015. – № 1. – С. 32–42.
10. *Хеффе О.* Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / пер. с нем.: О. Хеффе. – М. : Гнозис, 1994. – 319 с.
11. *Doise W.* Human rights studies as social representation in a cross-national context / W. Doise, D. Spini, A. Clemence // European Journal of Social Psychology. – 1999. – Vol. 29. – № 1. – P. 1–29.
12. *Moscovici S.* The phenomena of social representation II Social Representation / S. Moscovici. – Cambridge, 1984. – P. 3–69.

Розділ 3

УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ

3.1. Роль політико-правових компетенцій у становленні політико-правової свідомості особистості

Перш ніж говорити про політико-правові компетенції особистості, спробуймо підсумувати основні здобутки в цій сфері наукових розробок. Почнімо з власне розуміння самої компетентності як особливої властивості. Так, чи не найбільш відомий і визнаний фахівець у цій галузі Дж. Равен визначає компетентність як специфічну здатність індивіда ефективно виконувати певні конкретні дії в якійсь предметній галузі. Компетентність передбачає володіння вузько-предметними знаннями, особливими предметними навичками, способами мислення, а також розуміння відповідальності за свої дії. Дослідник виділяє, зокрема, “вищі компетенції”, що передбачають наявність у людини високого рівня ініціативи, здатності організовувати людей для виконання поставлених цілей, готовності оцінювати й аналізувати соціальні наслідки своїх дій. Важливо, що *в розвитку компетенцій визначального, навіть системотворчого значення набуває ціннісно-мотиваційна сторона особистості*. Саме мотивація буде визначати, на думку Равена, характер та особливості набуття й реалізації компетенцій, а отже, провідну роль у формуванні компетентності особистості буде відігравати процес становлення особистості. Формування компетентності (професійної, предметної чи спеціальної), відповідно, можливе лише за умови особистісного прийняття й усвідомлення великого суспільного значення відповідних цілей, що визначає *формування високої відповідальності, ініціативи, готовності до творчості*.

Ще одна важлива ідея концепції Дж. Равена відбивається в положенні про те, що компоненти компетентності мають властивість

кумулятивності, зокрема можуть заміщати один одного. Отож важливе значення мають не тільки ті компоненти компетентності, які актуально себе виявляють, а й латентні та приховані компоненти, що можуть виявлятися (і нерідко реально виявляються) в нових ситуаціях життєдіяльності.

Таким чином, про компетентність особистості ми можемо говорити не лише в професійному плані, а й коли йдеться про вирішення завдань у буденних ситуаціях життєдіяльності в суспільстві. До сфери, де може виявлятися компетентність особистості, належать відносини особистості з державою та стосунки особистості в соціумі – із собі подібними. Як зазначає З. Ф. Сіверс, державу неможливо побудувати без готовності громадян жити за певними правилами. Зрозуміло, що свідомість суспільства повинна відповідати вимогам такої нової держави, тому виникає потреба в нових теоретичних підходах, зокрема, до аналізу психологічного феномена “політико-правова свідомість”, особливостей становлення та розвитку політико-правової свідомості особистості.

Цікаво, що сам Равен також вважав, що політичні уявлення та настановлення відіграють провідну роль серед детермінант компетентної поведінки. На думку дослідника, у будь-якій психологічній теорії компетентності і в будь-якій осмисленій оцінці мотивації або здібностей провідну роль відіграють політичні уявлення та очікування, а також особисті цінності. Цілком поділяючи погляди класика, зазначимо, що, коли йдеться про реальну життєдіяльність, слід усе ж таки говорити не так про політичні, як про власне політико-правові уявлення. Такий поділ уявлень буде, зрозуміло, досить умовним, адже базисом цих уявлень будуть оцінки та думки щодо справедливості розподілу соціальних благ, уявлення про правду і закон як норми соціальної життєдіяльності, бачення власне норм та правил побудови відносин між різними суб'єктами суспільства, у тому числі між державою та органами державної влади й окремою особистістю, і т. ін. Усі ці (та інші) категорії однаковою мірою можуть бути віднесені як до сфери політики, так і до сфери права. Відповідно, маємо всі підстави говорити про політико-правову компетентність особистості.

Під *політико-правовою компетентністю* ми розуміємо здатність особистості вирішувати різноманітні завдання в площині політико-правових відносин; вона являє собою сукупність соціально-

психологічних характеристик, що сприяють формуванню таких знань, умінь, навичок, настановлень, особистісних рис, які дозволяють особистості успішно здійснювати соціальну діяльність у політико-правовому полі. Така компетентність є результатом оволодіння політико-правовими компетенціями, що включають як знання, так і практичні навички (досвід), необхідні для розв'язання проблемних політико-правових ситуацій. Ідеться про особистісну характеристику індивіда, що відображає його здатність використовувати універсальні способи діяльності (діяльності – у розумінні цілеспрямованого когнітивно орієнтованого вирішення проблемних ситуацій), засновані на сукупності політико-правових знань у конкретних життєвих ситуаціях.

Політико-правова компетентність, як і будь-яка інша, може бути розвинена і проявлена тільки тоді, коли виконувана діяльність набуває вимірів *особистісної значущості*. Ця умова повинна стати визначальним принципом при підготовці молоді в системі як середньої, спеціальної, так і вищої освіти. А це означає, що при формуванні такої компетентності мають бути передбачені можливості для вирішення молоді людиною актуальних життєвих завдань, що не мають і не можуть мати однозначно правильного вирішення. Причому вирішення таких завдань має завершуватися спеціально підготовленим обговоренням моральних та політико-правових меж прийнятих рішень чи вчинених дій. Інакше кажучи, в основі життєвих ситуацій, які мають долати молоді люди, повинні бути закладені умови, що дадуть змогу актуалізувати весь комплекс оцінок-ставлень-переживань-упереждень і т. ін. щодо *справедливості* прийнятих рішень чи розподілу певних благ, *відповідальності* різних суб'єктів за свої дії та вчинки, *добра й зла (моральних критеріїв)* від прийнятих рішень, уявлень про політичні чи правові *наслідки* прийнятих рішень, вплив цих рішень на інших тощо.

Отже, політико-правова компетентність поєднує в собі такі *структурні елементи*:

- соціальні уявлення про державу та особливості її функціонування, уявлення про політику і права та їх взаємовплив; локус громадянина в структурі держави відповідно до його прав, обов'язків, сфер та зон відповідальності; уявлення про відповідальність держави перед громадянином і громадянина перед державою та іншими лю-

дми; уявлення про справедливість, право та закон; уявлення про можливі форми політико-правової активності і т. ін.;

- соціальні настановлення щодо представників влади, державних (політичних) і правових інститутів, інших індивідуальних та колективних суб'єктів (сусідів, громади, територіальної спільноти і т. ін.);

- знання та розуміння засад діяльності органів влади і правопорядку; уявлення про їхню діяльність та вплив на життя суспільства;

- навички самоорганізації та пошуку необхідної інформації (норм закону, правил, культурних традицій, державних актів, експертиз, заключень, стандартів та інших регламентаційних правових документів); навички взаємодії з різними індивідуальними та груповими суб'єктами задля вирішення актуальних завдань; навички рефлексії власних дій та вчинків, а також власних мотивів;

- уміння вибудовувати відносини з різними соціальними суб'єктами задля вирішення актуальних завдань у політико-правовій сфері; уміння складати прогнози і моделювати розвиток соціальної ситуації та її наслідки для різних суб'єктів (для себе, для інших, для держави загалом); уміння презентувати, ідентифікувати, відстоювати та поділяти цінності як універсальні регулятори соціальної життєдіяльності спільноти тощо.

Базисом, фундаментом для становлення політико-правової свідомості особистості завжди будуть три групи факторів: культурні, культурно-історичні норми й традиції соціуму, в якому формується особистість; певні соціальні настановлення та цінності; соціальні уявлення. Усі ці групи факторів значною мірою оформлюються під впливом найближчого соціального оточення, насамперед сім'ї, перших вихователів і вчителів. Саме дії та вчинки (а не слова) членів сім'ї, вихователів у дитсадках, перших учителів закладають підвалини поваги до культурного надбання країни; завдяки цим інститутам у дитини формуються уявлення про гарне і погане, справедливе і несправедливе і т. ін.; під їх впливом у неї складаються уявлення про чесноти-цінності як вихідні настановлення життя із собі подібними. У ці перші сенситивні періоди дитині прищеплюється повага до Іншого, любов до власної Батьківщини (краю, країни, держави); робляться перші кроки по формуванню у дитини розуміння прав та обов'язків щодо Іншого, даються інші ціннісні орієнтири, що напра-

вляють, спрямовують і структурують бачення дитиною світу соціальних відносин та обмежують її у виборі засобів для досягнення бажаного. Лише на засадах такого “фундаменту” стає можливою адаптація людини в соціумі та відбувається формування її політико-правової компетентності. За потреби до цих базисних, “фундаментальних” засад можна і слід звертатися в процесі виховання молодшої людини, аби опертися на них, відштовхнутися від них. Це сприятиме вбудовуванню в структуру особистості відповідних політико-правових регуляторів – знань, умінь, навичок, особистісних рис, їх засвоєнню та вияву (рис. 3.1).

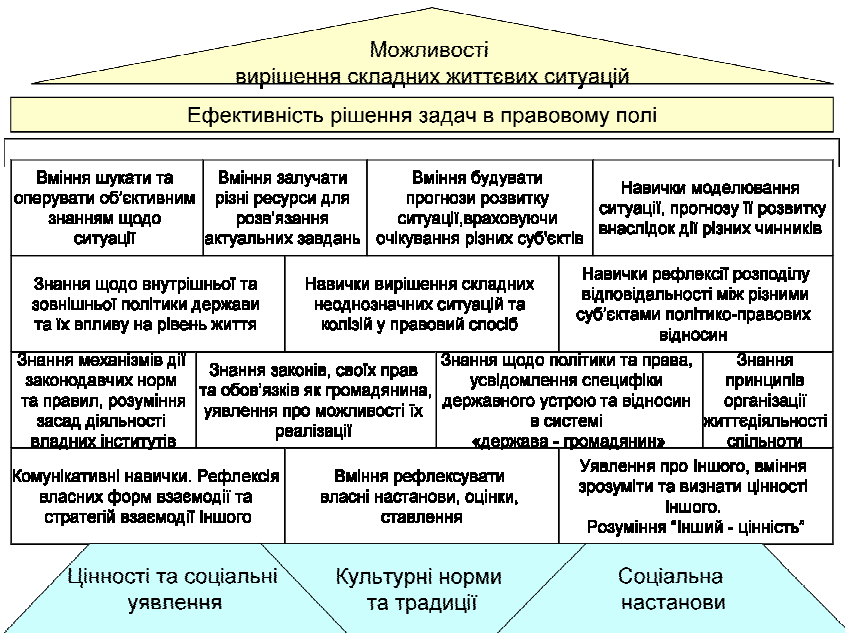

Рис. 3.1. Структура політико-правової компетентності особистості

Представляючи структуру політико-правової компетентності особистості (рис. 3.1), хотіли б звернути увагу зацікавленого читача на “цеглинки”, що складають зміст цього виду компетентності. Проблемним видається завдання чітко структурувати послідовність

“укладання цеглинок” у структуру політико-правової компетентності особистості. Очевидно, кожного разу послідовність такого вкладання буде різною залежно від конкретних умов чи запитів навчального або соціального середовища, рівня обізнаності молодого людини щодо політико-правової проблематики, власне рівня розвитку політико-правової компетентності (про що йтиметься нижче). Слід також зауважити, що “цеглинки” не стоять одна над одною, а перекриваються, що додає міцності “будівлі” політико-правової компетентності. При цьому важливо й те, що ряди “цеглинок” не збігаються з рівнями політико-правової компетентності. Що ж до “цеглинок” та їх “укладання”, то видається доцільним зводити “будівлю” (на “фундаменті”, про який ішлося вище), використовуючи, так би мовити, кілька “цеглинок” одразу. Це означає, що знання чи елементи такого знання повинні завжди доповнюватися певними навичками (мікро-навичками). Тоді відпрацювання і рефлексія нового досвіду будуть “цементом” такої будівлі.

Для стабільності, чи стійкості, такої будівлі всі “цеглинки” є важливими. Можна припустити, що базовими “цеглинками” будуть комунікативні навички – усе те, що дає змогу молодій людині домовлятися з Іншим, вирішувати спільні завдання, віднаходити погоджене рішення в складних життєвих ситуаціях. Опис таких навичок буде наведено нижче (див. розділ 5), а наразі зазначимо, що одним із ключових у набутті комунікативних навичок має стати вміння постійно рефлексувати власні форми та стратегії взаємодії, стратегії взаємодії Іншого.

Двома важливими, базовими “цеглинками” будуть також уміння і навички, пов’язані з розумінням себе та Іншого. Очевидно, що лише розуміючи себе, свої потреби, наміри, мотиви, оцінки, настановлення, цінності та ставлення, людина зможе ефективно приймати рішення, відсіювати при цьому непотрібне чи несуттєве. Не викликає сумніву, що лише усвідомлення свого негативного ставлення до когось чи своєї упередженості дасть можливість принаймні створити умови для об’єктивного прийняття рішення. Тобто, знаючи про таке своє самообмеження, людина зможе уникнути небезпеки прийняття рішення під дією негативних емоцій.

Третьою “цеглинкою” може бути уявлення про Іншого-як-цінність. Інакше кажучи – суб’єкт-суб’єктне ставлення до інших людей, що мають такі самі емоції, почуття, мотиви, наміри, знання і

т. ін. А це означає, що не лише Інший може бути ресурсом для вирішення складної ситуації, а й сама людина може стати корисним Іншому, допомогти йому, враховуючи при цьому не лише свої потреби чи цілі, а й цілі та очікування Іншого. В ідеалі – це здатність формувати почуття “ми”, уміння об’єднуватися з Іншим перед лицем спільної проблеми.

Спробуймо проілюструвати роль двох останніх “цеглинок” на прикладі настановлення *“Я не підтримую реформу, оскільки людина, що відповідає за її реалізацію, колись працювала на колишню владу”*. Усвідомлення цього настановлення дасть змогу (уможливить) поглянути на таку людину під професійним кутом зору (*“його навички та досвід у вирішенні таких питань є вагомими і можуть допомогти у впровадженні цієї реформи”*) чи просто з позиції того, як пропонується реформа вплине на життя окремого громадянина, громади чи суспільства в цілому.

Інші “цеглинки” стосуються більше предметно-конкретних знань, умінь та навичок у політико-правовій сфері. Вони мають дати молодій людині можливість сформувати чітке знання про власну державу, її закони та принципи діяльності, розуміння власного локусу в системі зв’язків “держава-громадянин” і т. ін. Ці “цеглинки” повинні “надбудовуватися” над базовими, враховувати потенціал (“міцність”) останніх. Тому знання та предметні навички й уміння краще давати в ігрових формах, завдяки яким молода людина зможе отримати “живі знання”, що стануть частиною її особистості (про це детальніше див. у розділі 4.2).

Набуття таких знань, умінь та навичок у політико-правовій сфері створює умови для ефективного вирішення різноманітних завдань, причому ефективного і в правовий спосіб. Рефлексія локусів власної відповідальності, що є одним з ключових виявів сформованої політико-правової компетентності, буде створювати можливості для вирішення складних життєвих ситуацій як особистістю, так і державою загалом.

Під кінець зазначимо, що свідомо обійшли сферу, що стосується так називаної “протестної мотивації”. Вважаємо, що це не ті навички, які слід спеціально формувати чи розвивати в межах “базової” політико-правової компетентності. Якщо людина матиме відповідні знання про свої права та обов’язки як громадянина, розумітиме, що таке “закон” та “право” і як вони діють, усвідомлюватиме свою

відповідальність перед Іншими, то прийняття нею рішення про, скажімо, участь в акціях громадянської непокори чи страйках буде свідомим та виваженим і в такому випадку людина не стане жертвою технологічних, маніпулятивних впливів політтехнологів.

Очевидно, що засвоєння відповідних знань, набуття необхідних навичок чи вмінь – це процес неперервний. Отож зведена “будівля” політико-правової компетентності особистості потребуватиме надалі постійного “обслуговування”, тобто заміни окремих “цеглинок”, їх (знань, навичок, умінь) оновлення тощо.

З огляду на викладене вище було виділено **чотири рівні розвитку політико-правової компетентності молоді**. За критерії при цьому було взято соціальні уявлення та соціальні настановлення, знання і досвід, ступінь активності особистості у вирішенні політико-правових ситуацій.

На першому рівні, який відповідає початковій політико-правовій компетентності, функціонують уявлення та несистематизовані знання про можливості вирішення наявної проблемної ситуації. Адекватного розуміння принципів і механізмів функціонування спільноти та держави, навичок вирішення проблемних політико-правових ситуацій в особи немає. Її активність виявляється як реакція на наявну ситуацію.

На другому рівні суб’єкт має систематизовані знання про державний устрій, владні інститути, механізми дії законодавчих норм та правил, принципи організації життєдіяльності спільноти; обізнаний щодо варіантів та можливостей легітимного вирішення різних політико-правових ситуацій. А проте в нього немає навичок вирішення завдань у політико-правовій сфері. Його активність спрямовується наявними настановленнями та ставить за мету швидке досягнення бажаного майбутнього (результату).

На третьому рівні в особи оформлюється цілісне розуміння наявної політико-правової ситуації. Суб’єкт здатний ідентифікувати ситуацію (віднести її до певного типу), аналізувати різні ситуації, здійснювати пошук та оперувати об’єктивними знаннями щодо ситуації (знання законів, норм, актів тощо), може залучати різноманітні ресурси для вирішення актуальних завдань, усвідомлює власну відповідальність за порушення встановлених норм та правил, уміє вести діалог і дискутувати задля залагодження ситуації. Активність здійснюється на основі побудови прогнозів й очікувань розвитку ситуації

та спрямована на вирішення завдань, що постали у зв'язку з проблемною ситуацією. Відчуває себе суб'єктом (творцем) соціального життя, рефлексує можливість наслідків для себе та інших.

На четвертому рівні, який відповідає найвищому рівню політико-правової компетентності, суб'єкт на основі аксіологічних детермінант (тобто політико-правових цінностей, таких як справедливість, правда, істина, законність і т. ін.) формує особистісне ставлення до ситуації та здійснює її моделювання, прогнозує подальший її розвиток унаслідок дії різноманітних чинників (власних дій, дій інших, можливостей державного регулювання ситуації), стає здатним до антиципації. Активність суб'єкта регулюється шляхом узгодження соціально прийнятих норм з вимогами законодавства та власними потребами. В основі вирішення політико-правових колізій – моральна відповідальність за наслідки прийнятого рішення чи дій у даній ситуації.

Отже, політико-правові компетенції забезпечують повноцінне функціонування особистості в соціумі як активного творчого суб'єкта. Оформлення політико-правової компетентності людини в процесі виховних та формувальних впливів працівників освітніх закладів – одна з ключових умов розвитку особистості – такої, що здатна до реалізації завдань поступального розвитку країни, усвідомлює свої права та обов'язки як громадянина, може мати і має власну громадянську позицію. Ми свідомо уникаємо категорії “активна громадянська позиція”, оскільки активність, що здійснюється, так би мовити, “автоматично”, не завжди передбачає (якщо в принципі передбачає) рефлексію власних дій, їх наслідків та витоків. Громадянська позиція, на наш погляд, передбачає готовність брати на себе відповідальність за наслідки свого власного, усвідомленого вибору стратегій поведінки чи досягнення цілей.

3.2. Модель формування політико-правової компетентності

Формування будь-яких компетенцій завжди зумовлено певним соціальним запитом з боку держави і суспільства в цілому (рис. 3.2). Суб'єкти, які уособлюють при цьому державу, представляють органи державної влади (законодавчої і виконавчої, різноманітні держав-

ні інституції) і відповідно пред'являють певні вимоги та очікування до особистості – наприклад, щодо дотримання законності, забезпечення порядку, сплати податків, залучення чи мобілізації громадян на виконання актуальних запитів тощо. Суспільство також має свої очікування та висуває певні вимоги: з боку значущих інших (сім'ї, друзів, учителів), різноманітних організаційних суб'єктів, професійних та інших груп, спільнот та громад, різноманітних об'єднань громадян – до своїх членів, їхньої участі в суспільно перетворювальних процесах.

Для особистості такого роду соціальні запити трансформуються в три *групи цінностей*:

- державна цінність – формування громадянина, що поділяє суспільно значущі цінності, розуміє цінність держави для регулювання суспільних стосунків;
- суспільна цінність – формування громадянської зрілості та соціальної відповідальності особистості, що забезпечують залучення людини в суспільно перетворювальні процеси, її участь у житті суспільства;
- особиста цінність – прагнення особистості діяти в межах правового поля (відповідно до вимог суспільства, держави, професійного середовища) задля безпеки, стабільності, можливості розвитку, гарантованих державою.

Таке соціальне замовлення та відповідні цінності визначатимуть, власне, увесь процес формування політико-правової компетентності особистості. Причому ці орієнтири стануть такими лише за умови прийняття особистістю трьох груп цінностей, сам же ***формувальний вплив має здійснюватися відповідно до таких принципів***:

- *принцип доступності*, згідно з яким впливи щодо формуванню політико-правової компетентності мають здійснюватися з урахуванням вікових особливостей, можливостей і життєвого досвіду учнів та студентів. Матеріали, що обираються для обговорення, форма подання матеріалів, способи організації обговорень – усе це має бути спрямоване на те, щоб донести нове знання в максимально простій для сприймання формі. Для цього можна використовувати різноманітні метаформи, “історії із життя” і т. ін. – усе, що дасть змогу зробити нове більш зрозумілим;

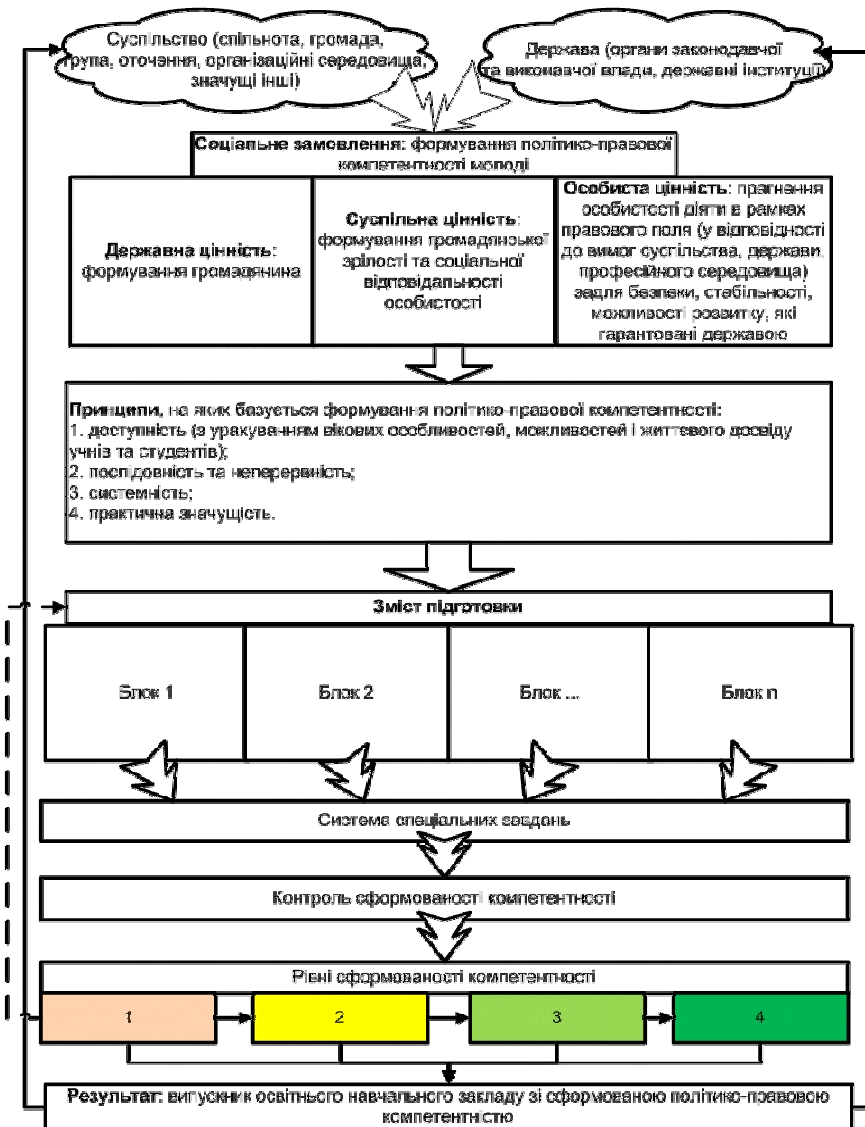

Рис. 3.2. Модель формування політико-правової компетентності особистості

- *принцип послідовності і неперервності* – стверджує, що формування політико-правової компетентності молоді має здійснюватися на постійній основі, розширювати межі вже наявних знань, доповнювати потенціал особистості новими навичками та вміннями;

- *принцип системності*, відповідно до якого формування політико-правової компетентності не може бути зведене лише до розвитку окремих її елементів, а має охоплювати всю структуру. З розвитком політико-правової свідомості особистості її компетентність проходить послідовні етапи ускладнення, диференціації, трансформації своєї структури;

- *принцип практичної значущості* передбачає, що процес формування політико-правової компетентності особистості повинен бути зорієнтований на реальність, на можливість застосування отриманих знань, умінь та навичок для вирішення в правовому полі різноманітних життєвих колізій. Іншими словами, це означає, що для того, аби відповідні формувальні впливи були ефективні, молода людина повинна розуміти, навіщо їй це знання і як вона зможе його використати у своєму повсякденному житті. Тобто на психолога чи викладача покладається завдання забезпечити усвідомлення та перенесення отриманого нового знання в повсякденну реальність. А для цього учень чи студент має не просто отримати, але спільно з іншими створити “живе знання”.

Відповідно до цих принципів добираються блоки програми підготовки та обираються форми роботи й необхідні матеріали. Детальніше про них ітиметься в розділі 5. Пропонується також здійснювати контроль сформованості політико-правової компетентності молоді людини. На нашу думку, такий *контроль не може і не повинен здійснюватися у формі перевірки знань*, оскільки це може суттєво змістити акценти мотивації учня чи студента. Тоді його знання не стануть “живими знаннями”, цінність яких буде належним чином усвідомлюватися (тільки таке усвідомлення буде мотивувати молодь підвищувати свою компетентність). Контроль може реалізовуватися шляхом обговорення проблемних питань та рефлексії таких обговорень, а відтак віднесення особистості до того чи того рівня політико-правової компетентності. Власне, форми контролю – це рефлексивні питання для учнів та студентів, щоб з’ясувати розуміння ними того чи того проблемного питання, його бачення. Головна умова – висловлювати власну думку та обстоювати її, бути готовим узяти на себе відповідальність за вибір того чи іншого рішення.

Загалом усі компоненти моделі пов'язані між собою і доповнюють один одного, що створює цілісність моделі і всіх її структурних компонентів та елементів. Крім того, модель слід доповнити деякими конкретними завданнями, що являють собою, власне, інший пласт чи інший погляд на цю модель. Отож можемо сформулювати **конкретні завдання щодо формування політико-правової компетентності учнів середніх і спеціалізованих навчальних закладів:**

- сформувати розуміння понять “конституція”, “держава” і “державний символ”, дати знання про державні символи України (прапор, герб, гімн). Підліток має представити своє розуміння того, що являє собою держава Україна: який її устрій, якою є її Конституція, які принципи покладені в основу Конституції України, що таке неконституційні і антисупільні дії, яке місце посідають державні символи в суспільному житті;

- сформувати уявлення про те, якою є державна політика України щодо забезпечення основних цінностей, що проголошуються в Конституції, яким чином кожна людина може впливати на ці цінності, їх дотримання чи порушення;

- забезпечити розуміння того, яким є політичний устрій України та в чому його особливості порівняно з політичними устроями інших країн; яким чином державний політичний устрій країни дає людині змогу реалізувати себе – які в неї є можливості, які обмеження і т. ін.;

- сформувати розуміння поняття “громадянин”. Це означає, що підліток має аргументувати свою відповідь на запитання: *Хто такий громадянин? Що означає бути громадянином?*;

- сформувати бачення того, що таке “правова держава”, якими є відносини в такій державі між громадянами та між громадянами й державою; як громадянин може впливати на становлення та ефективне функціонування правової держави; що таке “закон” і якими є наслідки порушення законів; що таке “правове поле” і що означає діяти в правовому полі; що таке “покарання” і “відповідальність” людини; що таке “зобов'язання держави перед своїми громадянами”; що означає “відповідальний громадянин”; як людина може відстоювати свої права тощо;

- сформувати потребу розв'язання складних життєвих ситуацій, розуміння можливостей та переваг творчого пошуку рішень, а не шляхом уникнення відповідальності;

- виховувати повагу до права як вихідного принципу регулювання суспільних відносин.

Конкретні завдання щодо формування політико-правової компетентності студентів ВНЗ:

- сформувати потребу брати участь у суспільно-політичному, економічному і культурному житті країни;
- забезпечити усвідомлене ставлення до своїх прав та обов'язків як громадянина (принаймні на рівні Конституції України: на що має право громадянин, які його обов'язки щодо держави і які зобов'язання покладаються на державу щодо людини з погляду забезпечення її прав та свобод; які правові наслідки тягне за собою порушення норм чинного законодавства; як можна відстоювати свої права в правовому полі тощо);
- сформувати усвідомлене розуміння своїх прав та обов'язків як майбутнього фахівця. Це передбачає ґрунтовне знання правових засад майбутньої професійної діяльності (що людина може і повинна робити як спеціаліст у своїй предметній галузі, які правові наслідки непрофесійного чи професійно некоректного застосування набутих знань; знання та розуміння законів, регламентних документів, професійних стандартів діяльності фахівця обраного профілю тощо);
- забезпечити усвідомлення цінності поступального розвитку країни, розуміння цінності еволюційного (тобто такого, що ґрунтується на традиціях, сприяє успадкуванню досвіду та здобутків) проти революційного (злам цінностей, звичаїв, традицій, відкидання культурних, економічних, політичних та інших надбань) розвитку.

Без сумніву, це не вичерпний перелік завдань, а радше напрям для роботи з формування політико-правової компетентності молоді. Реалізація запропонованих завдань – неодмінний елемент підготовки молоді до участі в суспільно перетворювальних процесах, її залучення до суспільного життя країни. Але всі ці завдання залишаться лише декларацією, якщо не буде створено відповідного, адаптованого до умов конкретного навчального закладу інструментарію, який кожен практик має обирати відповідно до умов життєдіяльності конкретної інституції. (У розділі 4 буде представлено найбільш ефективні, на наш погляд, технологічні прийоми, техніки та методи розвитку політико-правової компетентності молоді).

3.3. Комунікативні умови становлення політико-правової свідомості особистості

3.3.1. Суб'єктивні ставлення людини до дійсності як основа освоєння нею політико-правової реальності

Політико-правову свідомість (ППС) визначають як систему знань, оцінок, настроїв і почуттів, що опосередковують взаємодію суб'єкта з реальністю. Згідно із психологічною теорією “ставлень” в основі всіх цих психічних утворень, станів і процесів лежать суб'єктивні ставлення людини до дійсності. Об'єктом цих ставлень є відображення у свідомості людини не тільки того, як і для чого створюються правові регулятори соціальної взаємодії, а й самої себе в стосунках зі світом. Залежно від особливостей Я-концепції особистості (ідеального і реального образу себе), від сприйняття нею мікро- і макросоціуму (якими вона вважає людей з близького і далекого оточення) людина обирає свої цілі та способи взаємодії із соціальним світом. Суб'єктивне ставлення до наявного і бажаного стану політико-правової регуляції соціальних взаємодій базується на особистісній моделі “себе-у світі”.

Становлення ППС особистості нерозривно пов'язане зі становленням тієї суб'єктивної моделі “себе-у-світі”, яку створює людина і на основі якої вона сприймає, інтерпретує та управляє тим, що відбувається в її житті. І якщо політико-правова обізнаність може формуватися у старшокласників і студентів під час реалізації спеціальних навчальних програм, то становлення ППС починається з того моменту, як дитина вперше потрапляє в ситуацію невідповідності своїх бажань бажанням Іншого. Що б не було предметом суперечки (розподіл іграшок чи ролей у грі, доступ до влади чи права на територію), її розв'язання відбувається на основі певної “політики” і “правових регуляторів”. “Політикою” в цьому сенсі є та мета, що зумовлює вибір способів розв'язання конфлікту інтересів; “правовими регуляторами” – норми такого розв'язання (традиції, правила, засоби). Наприклад, якщо метою є одноосібне привласнення “влади і майна”, то людина шукатиме важелі тиску на опонента: застосовуватиме фізичну силу, вдаватиметься до “зручних” способів ущемлення прав інших (силою власною чи зовнішньою, шантажем, саботажем, вигаданням власних “правил” одна зі сторін конфлікту тиснутиме на іншу). Якщо ж метою стає взаємоприйнятне розв'язання конфлік-

ту (справедливий розподіл ресурсів), то способом залагодження суперечки буде пошук консенсусу – домовленості про такі правила, що визнаються всіма учасниками взаємодії.

Нас, безперечно, цікавлять психологічні чинники формування певних політичних уподобань дитини в стосунках з батьками, друзями, однокласниками. Наразі ж спробуймо з'ясувати, як ці уподобання впливають на становлення ППС особистості. Якою б юридично і політично освіченою не була людина, її ППС визначається тим, наскільки вона внутрішньо визнає цінність (пріоритет) права і доцільність політики, спрямованої на захист прав кожної людини. Якщо відповідні цінності лише декларуються людиною, якщо вони суперечать її внутрішнім прагненням, то всі її знання про закони лише дають їй можливість маніпулювати іншими задля власного зиску. Достатньо згадати “висококваліфікованих” корупціонерів у судовій системі або політичних лідерів, які використовують свої посади лише для власного збагачення чи узурпації влади. Що ж до “маніпуляторів”, які не займають посад у політичних чи в правових структурах, то вони можуть обурюватися несправедливістю можливо-владців, але так само поводитися зі своїм близьким оточенням – з рідними, сусідами, колегами, підлеглими. Тобто використовувати всі наявні ресурси сили і влади задля забезпечення власного благополуччя за рахунок інших.

Ця ж особистісна відданість політиці безправ'я (хто сильний, той і правий) виявляється і в протилежній поведінковій стратегії – у самопригніченні, що є, власне, інверсією стратегії ущемлення прав інших. Людина, схильна поступатися своїми потребами, бажаннями чи інтересами тільки для того, щоб зберегти спокій, не порушити чийсь комфорт, так само позбавляє людських прав себе, як диктатори позбавляють інших. Це така ж сама відданість політиці безправ'я, тільки в трохи іншій редакції (хто слабший, той “не правий”). Прикметно, що ці, нібито протилежні, стратегії взаємодії часто виявляються в поведінці однієї людини, коли вона оцінює опонента як слабшого або як сильнішого за себе.

На відміну від описаних вище “силових²” стратегій розв'язання конфліктів, що базуються на визнанні особистістю прио-

---

² Під силовим способом розв'язання конфліктів розуміють не тільки застосування фізичної сили, а й будь-яких інших важелів утискання опонента – використання “сили” свого статусу, зв'язків, грошей, хитрості тощо.

ритету сили над правом, існує і принципово інший спосіб розв'язання суперечностей між учасниками взаємодії – стратегія правового розв'язання конфліктів. Вибір такої “політики” (мети і способів) узгодження суперечностей, що виникають між людьми, базується на визнанні особистістю цінності як своїх потреб (смаків, прагнень, цілей), так і цінності потреб Іншого, навіть якщо задоволення одних потреб суперечить задоволенню інших. За такого бачення мети єдиним способом узгодження несумісних інтересів сторін стає їхня взаємна домовленість. Визнання особистістю пріоритету права (над силою) впливає саме з її прагнення виробити взаємно прийнятне для всіх учасників конфлікту рішення.

Об'єктивацією таких досягнутих домовленостей між людьми і спільнотами є суспільно прийняті норми і правила узгодження соціальних суперечностей (нормативно-правові регулятори). Ставлення особистості до цих правових регуляторів (правова свідомість) невід'ємно пов'язане з її ставленням до призначення цих регуляторів (з політичною свідомістю): правові знання – це інструмент досягнення поставлених особистістю цілей. Тому найдосконаліше знання правових норм не зможе забезпечити становлення ППС особистості, якщо її цілі й цінності йдуть урозріз з пріоритетом права над силою. Отже, правовій освіті молоді має передувати створення такого комунікативного простору (у вихованні, навчанні, спілкуванні), який би сприяв легітимації особистістю гуманістичних цінностей як основи прийняття нею цілей-цінностей справедливого, правового розв'язання міжособових і соціальних суперечностей.

3.3.2. Особливості суб'єктивної концепції “Себе-у-світі”, що визначають становлення політико-правової свідомості особистості

Усім відомо, що людиною народжуються, а особистістю стають. Психологи можуть сперечатися щодо того, коли “народжується” особистість, кого можна вважати особистістю або в чому виявляється її зрілість. Але жодна теорія не заперечує того факту, що становлення особистості відбувається у взаємодії з іншими людьми. Той соціальний (й індивідуальний) досвід, який засвоює людина в процесі взаємодії з олюдненим світом, – це її знання, вміння, навички і – найголовніше – її ставлення до дійсності. Саме ставлення людини до дійсності є основним “змістом” особистості, оскільки від

цього ставлення залежить і те, як людина засвоює та реалізує свої знання, вміння та навички. Ставлення – це латентний потенціал почуттів, переживань і дій людини, який реалізується в ситуаціях взаємодії людини з “олюдненим світом”. Об’єктами ставлення людини можуть бути будь-які предмети, явища, події, що потрапляють у сферу її уваги. Банальна цукерка, яку людина, можливо, хоче скуштувати, вважає смачною, але забороненою чи шкідливою, яку можна сховати або поцупити, надкусити або з’їсти, – актуалізує цілий ансамбль особистісних ставлень. Ще більший спектр почуттів, переживань та інтенцій (поштовхів до дій) викликають такі об’єкти особистісних ставлень, як “Я”, “Інший”, конфлікт, життєві цілі чи способи їх досягнення.

Становлення ППС особистості, як було зазначено вище, залежить від того, як людина ставиться до себе, до інших, до актуалізації суперечностей між власними інтересами та інтересами Іншого. Саме ці ставлення зумовлюють вибір мети і способів подолання таких суперечностей. Для того щоб людина визнавала пріоритет права (над силою) і дотримувалася політики “справедливого” (взаємоприйнят-ного) розподілу життєвих ресурсів між учасниками конфлікту, в її особистісних ставленнях до дійсності мають сформуватися відповідні потенціали (семантичні інтеграли). У найбільш загальному вигляді ці особистісні передумови становлення ППС можна розділити на три блоки: ставлення до себе, ставлення до Іншого і ставлення до цілей взаємодії з іншими.

У популярній (дуже спрощеній) моделі трансактного аналізу Е. Берна всі варіанти ставлень особистості до себе і до інших розглядаються як альтернатива “хороший-поганий”. Відповідно йдеться про чотири моделі, за якими людина організовує свою взаємодію з іншими: “я – хороший, ти – поганий”, “я – поганий, ти – хороший”, “я – поганий, ти – поганий” і “я – хороший, ти – хороший”. Зрозуміло, що лише в разі вибору останнього варіанта позитивного ставлення до обох учасників конфлікту людина може поставити собі за мету пошук консенсусу – тобто пошук такого рішення, яке задовольнило б обох учасників взаємодії. У цілому існування описаного автором феномену залежності способу спілкування від особистісних ставлень людини до себе та Іншого не ставиться під сумнів. Утім, усе різнобарв’я кольорів і відтінків цього ставлення можна умовно розділити на “темне і світле” тільки для того, щоб популярно описати цей фе-

номен. А щоб на практиці змінити особистісні ставлення людини, потрібно працювати не над виявами, а над причинами “бачення нею світу в темних кольорах”.

У медицині давно відомо, що справжнім є те лікування, яке спрямовується на причини хвороби, а не на її симптоми. Коли ж ідеться про виховання, навчання і, навіть, психологічне консультування, які мали б сприяти становленню “здорової”, життєздатної особистості, то тут цей принцип дуже часто порушується. Замість того, щоб “попрацювати” над особистісними причинами упередженого ставлення людини до когось або до чогось, комунікатори (батьки, вихователі, практичні психологи) часто намагаються змінити зовнішні вияви цих ставлень, тобто “воюють” не з причинами особистісних проблем, а з їх симптомами – негуманними почуттями й антигуманною поведінкою.

Якби йшлося лише про оволодіння навичками соціально схвалювання поведінки, то це завдання можна було б зрештою вирішити, оскільки люди можуть поводитися не так, як насправді хотіли б поводитись. Але жодна людина, яка відчуває зневагу до себе або до співрозмовника, не може переживати якимось інакше, навіть якщо вона здатна зімітувати “впевнену” або “шанобливу” поведінку. Прищеплені такій людині навички демонстрації впевненості в собі або поваги до інших (усупереч справжнім переживанням) можуть знадобитися їй лише для того, щоб ввести когось в оману і використати їхню довіру (або для професійного лицедійства артистів чи дипломатів). Утім, перед освітньою системою стоїть зовсім інше завдання – зробити так, щоб людина користувалася цими навичками не тільки тоді, коли їй це вигідно. А для цього слід формувати не навички соціально прийнятної поведінки, а такі ціннісні орієнтації, що зумовлюють потребу особистості в цих способах взаємодії³.

З огляду на те, що становлення особистості відбувається в процесі взаємодії людини з “олюдненим” світом, спробуємо з’ясувати, які комунікативні умови сприяють засвоєнню особистістю тих цінностей, що визначають розвиток її ППС. Такими ціннісними

---

³ Сказане вище не означає, що дітей не треба вчити правил чемності. Йдеться лише про те, що немає жодного сенсу формувати поважливу поведінку в людей, які зовсім не поважають своє оточення (або переконані в тому, що оточення їх зневажає).

ставленнями особистості є, на нашу думку, *відчуття власної самоцінності, ціннісне ставлення до іншої людини та цінність взаємоприйнятних (правових) способів розв'язання конфліктів між людьми*. Цей комплекс ціннісних передумов становлення ППС особистості має бути цілісним, оскільки без відчуття цінності своїх потреб і прав людина не може визнавати право Іншого мати власні потреби і цінності, а отже, не буде віддавати пріоритет правовим способам розв'язання конфліктів. Як уже зазначалося, “політику” пошуку взаємоприйняттого рішення суперечностей особистість обирає тільки тоді, коли сприймає ситуацію як “Я правий, але і ти правий”. Лише за такого сприйняття ситуації в людини виникає потреба “діяти за домовленістю”. Законодавчо закріплені правові регулятори соціальних взаємодій є суспільно прийнятою формою такої домовленості. Поважати ці домовленості може лише людина, яка має потребу і досвід пошуку взаємоприйнятних рішень конфліктів у міжособовому спілкуванні.

Ставлення людини до себе та інших, з одного боку, виявляється у взаємодії з оточенням, а з другого – воно формується в спілкуванні. У закритих спільнотах (яких сьогодні майже не залишилось) традиційні цінності та норми взаємодії передавалися від старших поколінь до молодших як єдино можливий спосіб буття у світі. Саме в такому середовищі, можна було сподіватися, діти засвоять від близьких дорослих схвалювані зразки поведінки, оскільки ці зразки одностайно схвалювалися всіма представниками спільноти. На жаль, у період глобалізації суспільства людині не можна запропонувати єдино “правильний” спосіб буття у світі: вона бачить перед собою безліч взаємовиключних варіантів вибору. При цьому недоліки батьківського зразка їй уже відомі, тож виникає спокуса шукати альтернативні “правильні” зразки.

Те, що перед людиною відкриваються можливості такого самостійного пошуку свого життєвого шляху, є, безумовно, досягненням нашої цивілізації, але це створює і реальну небезпеку хибного вибору (який веде не до розвитку, а до деградації особистості). До таких патогенних виборів молоду людину активно підштовхують маніпулятори, зацікавлені у формуванні в неї вигідних для власного добробуту споживацьких потреб і залежностей: речових, ігрових, наркотичних, культових тощо. Коли молодій людині пропонують обирати між відомим їй “буденним” способом життя і його “яскра-

вою протилежністю” (отримати все найкраще без найменших зусиль), то їй важко не піддатися спокусі. І скільки б дбайливі вихователі не попереджали юнацтво про наслідки такого вибору, як би не намагались обґрунтувати безпідставність таких утопічних сподівань, усе це часто сприймається як “обмеженість старого покоління”.

В усі часи, не кажучи вже про нашу епоху безупинних змін, молодь прагнула перерости своїх учителів. А отже, завдання вихователів полягає в тому, щоб передати молодому поколінню не кращі способи життя (бо вони змінюються), а кращі способи особистісного зростання. У Вічній Книзі це описано як “навчити ловити рибу, замість того щоб пропонувати скористатися тим, що виловив сам”. У нашому випадку йдеться про те, щоб навчити дитину засвоювати власний життєвий досвід, вибудовувати власну картину себе-у-світі, відшукувати найкращі для себе способи опанування труднощів та виправлення помилок. Простором для такого особистісного навчання є міжособова взаємодія (спілкування і спільна діяльність), а навчальним матеріалом (тим, що передається від одного партнера до інших) – критерії оцінювання дійсності. Саме від того, які суб’єктивні критерії оцінювання дійсності використовує людина, залежить те, які почуття, переживання та інтенції будуть у неї актуалізовані в певній комунікативній ситуації і які способи розуміння й перетворення реальності вона обиратиме.

3.3.3. Суб’єктивні критерії оцінювання дійсності як чинник вибору людиною свого способу буття у світі

Я-концепція людини складається з двох образів (моделей) – Я-реального і Я-ідеального. Розбіжності між образами “себе-ідеального” і “себе-реального” є неминучими. Тому, якщо людина починає оцінювати себе за критеріями відповідності ідеалові, її ставлення до себе стає конфліктним (проблемним, суперечливим, патогенним). Щоб захистити себе від болісного відчуття недосяжності еталона, особистість вдається до підтасовки свого реального досвіду (я “реально” ідеальний) або до зниження рівня своїх домагань (я “ідеально” реальний). Ми можемо описувати захисну стратегію підтасовки себе під ідеал як завищену, а підтасовку ідеалу під свої сьогоднішні можливості – як занижену самооцінку, але в основі обох стратегій лежить один і той самий конфлікт “недосяжності бажано-

го”. Конфлікт – причина, а невпевненість або самозвеличення – його вияви. Тому будь-які спроби педагогічної корекції заниженої або завищеної самооцінки просто додають хмизу у вогонь цього конфлікту, оскільки впливають не на причину, а на захисні бар’єри.

Як це відбувається насправді? Наприклад, дитину, яка боїться невдачі і не наважується братися за складні завдання, педагог характеризує як таку, що не вірить у себе. Щоб підняти її самооцінку, він намагається впевнити дитину в тому, що вона має високий потенціал і здатна досягти успіху. Але оскільки дитина боїться саме “викриття” своєї “невідповідності”, то від того, що вчитель вірить у неї, їй стає ще страшніше не виправдати його сподівань. У результаті замість покращення психоемоційного стану дитина відчуває лише його погіршення: якщо вона буде “не на висоті”, то розчарує не тільки себе, а й доброго вчителя.

Помилковість стратегії зниження завищеної самооцінки вихованців і підвищення заниженої впливає ще й з того психологічного факту, що це два симптоми одного й того самого внутрішнього особистісного конфлікту. За наявності такого конфлікту в особистості може різко підвищуватися самооцінка після серії перемог – і різко знижуватися внаслідок чергової невдачі. Або, залежно від того, з ким взаємодіє людина, вона може відчувати (і демонструвати) то комплекс зверхності, то комплекс меншовартості. Крім того, не можна забувати про феномен компенсаторної поведінки: коли людина виявляє назовні завищену самооцінку, це може бути її намаганням приховати дуже низьку оцінку власної спроможності. Усе це свідчить про те, що об’єктом виховного впливу має бути не самооцінка особистості, а той внутрішній конфлікт, що робить самооцінку суперечливою, хворобливою, такою, що спричиняє труднощі у виборі конструктивних способів взаємодії із собою та оточенням.

Перш ніж перейти до основного питання – про комунікативні умови розвитку позитивної Я-концепції особистості, розгляньмо, як люди можуть ставитися до факту невідповідності свого Я-реального своєму Я-ідеальному. Уявімо собі двох пішоходів, які вийшли з пункту А в пункт Б. Вони йдуть з однаковою швидкістю, однією дорогою, але один пішохід увесь час вимірює відстань, яку ще треба подолати, і, відповідно, страждає від того, як багато ще залишилося до мети. Другий пішохід переймається не довжиною шляху, а своєю швидкістю руху. Він оцінює свій сьогоднішній прогрес і радіє з того,

що сьогодні йому вдалося пройти більше, ніж учора. А якщо не вдалося, то він знаходить свої “помилки” і знов-таки радіє, що тепер їх не допустить. У результаті перший пішохід увесь час відчуває невдоволеність собою і шукає способів захисту від негативних переживань. Такими способами можуть стати дискредитація мети (воно мені не потрібне), пошук винуватців (вони мені заважають), знецінення своїх здібностей (я нездара) тощо.

Що ж до другого пішохода, який зосереджений на тому, щоб якісно йти тут і зараз, то про відстань до пункту призначення він думає лише у зв'язку з тим, щоб розрахувати свої сили і не збитися з дороги. Цей суб'єкт також може бути незадоволений процесом, але приводом для невдоволення стає збавляння (зменшення) досягнутого ним темпу, послаблення відчуття зацікавленості чи комфорту. Від такого невдоволення не треба “захищатися”, його можна позбутися, відкоригувавши здійснювані на практиці вибори: віддати перевагу комфорту над швидкістю, цікавості – над цілеспрямованістю тощо. Щоб обрати кращу для себе альтернативу, потрібно експериментувати: спробувати сьогодні одне, а завтра – інше і зробити свій вибір з власного досвіду.

Зрозуміло, що ставлення до себе (а також до інших, до цілей взаємодії і до життя в цілому) у наших “пішоходів” буде різнитися. І причиною тут будуть не їхні здібності і не їхні досягнення, а ті *критерії, за якими вони оцінюють дійсність*. Перший “пішохід” оцінює дійсність за *критеріями відповідності бажаному* (наскільки Я, Ти, Світ не дотягують до стандартів належного чи ідеального), другий “пішохід” – за *критеріями зростання можливостей* (наскільки певна активність сприяє приросту життєздатності – Моєї, Іншого, Сто-сунків).

Якщо людина користується критеріями відповідності якомусь зразку, це заганяє її в конфлікт недосяжності стандартів “належного” або “ідеального”, призводить до проблемної аутокомунікації (сама себе кривдить) і до неприйняття інших (з огляду на їхню невідповідність бажаному). Через це взаємодія з людьми завжди пронизана змагальністю: хто вищий – хто нижчий. Крім того, використання таких стандартів руйнує психоемоційне благополуччя людини, призводить до тривожних, панічних або депресивних розладів [18].

Використання критеріїв зростання можливостей, навпаки, позитивно впливає на якість аутокомунікації особистості (вона не кон-

фронтує із собою, а намагається знайти консенсус між конфліктними Я-позиціями). Ці критерії зростання дають людині змогу позитивно ставитися до інашості Іншого (протилежні позиції опонентів сприймаються як можливість розвитку, а не як загроза самоповазі). У взаємодії з інакодумцями така людина прагне досягти максимального взаєморозуміння і взаєморозвитку, оскільки успіх переговорів для неї полягає у віднаходженні консенсусу – такого рішення, яке перебуває над суперечностями. Оцінювання дійсності за критеріями приросту можливостей сприяє не тільки психосоціальному благополуччю людини, а й зміцненню її фізичної опірності стресам. Емпірично доведено, що такі люди швидше відновлюються після зумовленої невдачею фрустрації (тривалість соматичних періодів стресу в них значуще менша) [12].

Отже, становлення Я-концепції особистості залежить від того, які критерії оцінювання дійсності вона застосовує. Оскільки вибір критеріїв “зростання” сприяє становленню особистості, а вибір критеріїв “відповідності” створює внутрішній конфлікт, то закономірно виникає питання, чому люди так часто оцінюють дійсність за патогенними критеріями. Щоб відповісти на це питання, згадаймо, що особистість не народжується з оціночними критеріями, а “засвоює” їх із досвіду взаємодії з людьми. А в цьому досвіді може просто не бути людей, які оцінюють дійсність (себе, Іншого, стосунки) за критеріями зростання. Зате дуже багато тих, хто користується оціночними критеріями відповідності зразкам. Тому саме ці критерії сприймаються особистістю як єдино можливі і засвоюються нею.

Зауважимо, що знання соціально схвалюваних еталонів, стандартів належного та ідеального є необхідним для соціалізації особистості. Для того щоб кудись іти, потрібно мати надійні орієнтири. Такі орієнтири виробляє і пропагує соціум: батьки – одні, друзі – інші, школа – треті, засоби масової пропаганди – четверті і т. ін. Принаймні тут є різні варіанти, і людина має з чого обирати. Так само, як неможливо захистити людину від “знайомства” з антидемократичними цінностями, ніхто не в змозі обмежити її взаємодію з людьми, які оцінюють дійсність за патогенними критеріями відповідності стандартам. Але не можна допустити, щоб увесь її комунікативний досвід обмежувався тільки таким способом оцінювання себе та інших. Якщо сімейне виховання базується на критеріях умовної цінності (я тебе любитиму, якщо ти будеш відповідати еталонові), потім

скільки оцінки виставляються за критеріями відповідності стандартам знань і вмінь, згодом реклама нав'язує переконання в тому, що “твоя вартість залежить від того, що ти споживаєш найкраще”, то людина, природно, сприймає нав'язувані їй оціночні критерії як єдино можливі.

Що відбувається, якщо за цими критеріями людина не може почуватися гідною? Вона або приречена на страждання через власну невідповідність, або змушена знецінювати ті орієнтири, які пропонує їй соціум. Адже потреба в самоповазі залишається, а якщо людина вміє поважати себе тільки за відповідність стандартам, то їй доводиться обирати для себе такі “норми”, яких легко досягати. Різні вирази “ненормативної” поведінки людини є її намаганням досягати “нормативності” за викривленими нормами й отримувати визнання своєї відповідності тими групами, у яких прийняті ці стандарти. У різних асоціальних угрупованнях існують свої стандарти оцінювання “якості”, згідно з якими учасники можуть поважати себе та одне одного, відмежовуючись від несхвальних оцінок та інших, і пишаться своєю відповідністю. Коли людина цінує себе за те, що вона відрізняється від більшості, це не означає, що вона позбулася стандартів оцінювання. Навпаки, прагнення бути нестандартним – це ознака вибору еталона від протилежного, дуже жорсткого стандарту, досягнення якого людина демонструє своє невдоволення “всіма”.

Альтернативою зміні стандартів є зміна особистісних критеріїв оцінювання дійсності з відповідності еталонам на зростання можливостей. Використання критеріїв зростання орієнтує особистість на саморозвиток незалежно від того, скільки їй ще залишилося рости до еталонної відмітки. Прийняття таких критеріїв дає людині можливість поважати себе за те, що вона нарощує свою життєву компетентність, а не страждати від того, що відстає від “лідерів” змагання за відповідність. Отже, відпадає і потреба ставати в опозицію до носіїв соціально схвалюваних еталонів, шукати поваги в групах з антисоціальною спрямованістю.

3.4. Засоби фасилітації розвитку політико-правової свідомості особистості

Щоб така зміна особистісних критеріїв оцінювання дійсності стала можливою, необхідно, як мінімум, щоб у безпосередньому комунікативному досвіді людини з'явилися прибічники “критеріїв зростання”. Причому взаємодія з цими людьми має відбуватися в досить інтенсивному режимі, адже в разі поверхових контактів важко помітити специфіку тих критеріїв, за якими фасилітатор оцінює (а точніше, безоціночно приймає) себе та інших. Зате, якщо людина певний час щільно взаємодіяла з фасилітатором, її не треба переконувати в тому, що такий спосіб побудови стосунків є кращим за умовно-оціночне ставлення. Спочатку людина починає ставитися з повагою і розумінням до себе (замість конфронтації з несумісними Я-позиціями, шукає можливості досягти внутрішньої згоди). Потім ці способи організації внутрішнього діалогу переносяться в зовнішнє спілкування і людина сама створює такі стосунки з опонентами, в яких стає можливим пошук взаємоприйнятних способів залагодження суперечностей.

Досвід вирішення комунікативних завдань на пошук взаємоприйнятного рішення стає основою розуміння людиною складності досягнення таких домовленостей. Проте ті домовленості, яких вдалося досягти, набувають справжньої суб'єктивної цінності для особистості. Визнання цінності створених разом правил, які регулюють взаємодію учасників спільної діяльності, є неодмінною умовою становлення ППС особистості. Якщо правила взаємодії дитині постійно нав'язуються, то вони сприймаються нею не як спосіб подолання суперечок, а як обмеження її свободи. Звідси виникає бажання порушувати соціальні заборони спочатку потайки, а в міру дорослішання – і демонстративно.

Щоб запобігти знеціненню правових норм поведінки, слід залучати дітей і молодь до таких видів спільно-залежної діяльності, де б необхідною умовою було створення і дотримання учасниками взаємоприйнятних домовленостей. Залежно від віку учасників такою діяльністю може бути ігрова, творча, навчальна, трудова та інші види активності. Незалежно від того, на що спрямована спільно-

залежна діяльність, її специфіка полягає в тому, що бажаний для кожного результат (цікава гра, перемога команди чи заробіток) потребує узгодження уявлень й інтересів усіх учасників взаємодії.

Для того щоб кожен з учасників взаємодії долучився до вирішення “правотворчих” завдань, ведучому слід не поспішати пропонувати рятивні правила, а потрібно дати групі можливість відчутти на безпосередньому досвіді неможливість жити без таких регуляторів спільної діяльності. Коли учасники намагаються розподілити між собою “владу і ресурси” (іграшки, ролі, роботу, винагороду і т. ін.), неодмінно виникають конфлікти, без розв’язання яких не можна рухатися далі. Тільки коли ця неможливість стає очевидною для групи, учасники можуть сприймати групові правила як “рятувальний круг”, а не як “камінь на шиї”. Отже, якщо метою ведучого є розвиток ціннісних основ ППС особистості, то вводити правила взаємодії треба не до, а після того, як в учасників спільної діяльності назріє потреба в таких регуляторах.

Інша справа, якщо ведучий зацікавлений у тому, щоб “у групі не виникало тертя” або щоб “швидше видати продукт групової творчості”, коли він сам боїться конфліктів або переймається тим, щоб ніхто не звинуватив його в “непрофесійності”. Такий ведучий використовує правила запобігання можливим конфліктам у групі і забезпечує їх виконання власним авторитетом. За таких комунікативних умов учасники спільної діяльності беруть із свого досвіду не цінність правових регуляторів взаємодії, а цінність авторитету ведучого. І коли сила авторитету не діє (наприклад, ведучий відсутній), то й правила “забуваються” групою.

Узагалі-то, навчальну діяльність школярів важко назвати спільною, а тим більше спільно-залежною, оскільки діти навчаються радше поруч, а не разом. Проте в початковій школі учні все одно мають засвоїти правила взаємодії, пов’язані з розподілом “ресурсів і влади”. Ці правила обмежують природне бажання дітей розмовляти із сусідом на уроці, звертатися до вчителя без його дозволу, вставати з-за парти під час уроку чи бігати по них на перерві тощо. Звичайно, діти різняться своїм ставленням до цих правил: одні легко засвоюють і дотримуються їх, інші – постійно порушують. Але ця особистісна готовність керуватися правилами сформувалася у дітей до того, як вони прийшли до школи, і не є наразі предметом нашого дослідження. Ми розглянемо інші відмінності – відмінності між ставлен-

ням до правил у класах різних учителів. Тут ставлення більшості учнів класу до “правил поведінки в школі” є результатом тих “виховних впливів”, які застосує вчитель.

У кожній школі є початкові класи, які поводяться “зразково” в присутності вчителя і стають небезпечно конфліктними за його відсутності. Учителі цих класів часто вважаються “сильними”, мають відзнаки керівництва “за високий рівень засвоєння учнями навчального матеріалу”, але самі страждають від того, що не можуть залишити свій клас без нагляду навіть на кілька хвилин: діти одразу порушують усі заборони і стають небезпечними для себе й для інших. Така поведінка “звільнених від нагляду” вихованців свідчить про те, що вони визнають, нехай поки що неусвідомлено, пріоритет сили над правом. Правила в їхньому розумінні – це не регулятори взаємодії, а нав’язані вчителем обмеження. Коли покарання не загрожує, то з’являється можливість стати сильнішими за вчителя – порушувати “його” правила.

На противагу цим класам, де треба боротися за владу, у кожній школі є класи, в яких панує “правова демократія”. Може, ці учні й не такі “шовкові” на уроках, але за відсутності вчителя їхня поведінка не змінюється на протилежну, їх не страшно залишити самих на перерві, а інші педагоги охоче йдуть у ці класи на заміну. Діти самі стежать за тим, щоб правила взаємодії виконувалися: тобто правила для них мають цінність незалежно від наявності авторитету, який вимагає правильної поведінки.

Як вдалося вчителям цих класів сформувати у своїх учнів таку повагу до правових норм поведінки? Виявилось, що всі вони так чи інакше залучали дітей до “правотворчої” активності: організовували комунікативний простір так, щоб діти самі ініціювали введення правил взаємодії і брали на себе відповідальність за їх виконання. Наприклад, спочатку вчитель просив усіх одночасно назвати свій улюблений колір і репрезентував проблему: що робити, адже через галас нікого не чути. Оскільки всім хотілося відповісти, то виникало завдання введення правила “стоп” і правила “черговості”. Уведені таким чином правила ставали продуктом власної творчості учнів, які “домовлялися” про норми співжиття. Як співавтори прийнятих правил, діти вболівали за те, щоб ці правила не порушувалися незалежно від присутності вчителя: вони не тільки самі прагнули виконувати “домовленості”, а й контролювали інших. Це і є прототип особистіс-

ної прихильності до “політики пріоритету права”: коли людина стає сама собі контролером, який не допускає правопорушень. Протилежною позицією є дотримання правил через страх покарання.

На прикладі цілих груп, у яких було сформовано повагу (або зневагу) до правил внутрішньогрупової взаємодії, можна наочно співвіднести ті комунікативні умови, які сприяють або, навпаки, перешкоджають становленню ППС особистості. Ознакою становлення особистісної прихильності учнів до “політики пріоритету права” є їхнє прагнення дотримуватися прийнятих правил незалежно від присутності зовнішнього контролера (вчителя). Педагоги, які спромоглися сформуванню у своїх учнів таку повагу до норм взаємодії, не просто вводили правила і санкції, а організовували в класі активне проблемне навчання. *Проблемне навчання* – це навчання, спрямоване на розвиток самостійного мислення людини (її компетентності у визначенні і розв’язанні проблем).

Узагальнюючи результати сучасних міжнародних психологічних досліджень, свідомість можна визначити як “соціальне мислення особистості (яке відрізняється від соціальної перцепції і пізнання)” [1, с. 5]. Таке розуміння свідомості дає підстави розглядати становлення ППС особистості як процес розвитку її *соціального мислення*. Процедурами соціального мислення є: 1) репрезентація, 2) валідація, 3) проблематизація і 4) категоризація [там само, с. 94]. Як бачимо, ті вчителі, які організовували спільну “правотворчу” діяльність учнів, створювали комунікативні умови для активізації всіх його “процедур”: для демонстрації (репрезентації) проблеми взаємодії; для перевірки надійності (валідності) різних варіантів її розв’язання; для особистісної участі дітей у постановці завдання на пошук виходу з тупика (проблематизація) і для створення ними таких правил, які стоять вище від ситуативних суперечностей (категоризація).

Натомість у тих класах, де вчитель брав на себе ініціативу введення правил і відповідальність за їх виконання, в учнів формувалася особистісна зорієнтованість на пріоритет сили над правом. Діти сприймали шкільні правила як примхи сильного вчителя і посідали об’єктну позицію в їх виконанні. Для учнів ставало виявом власної сили порушувати правила так, щоб уникнути покарання. В авторитарних системах, побудованих на “політиці сили”, така прихована зневага особистості до всіляких заборон є, напевно, єдиним способом

відстоювання людиною своєї гідності. Проблема в тому, що коли власну цінність учень пов'язує зі сміливістю порушувати “соціальні норми”, то це прямий шлях до делінквентності. Тому для блага і особистості, і суспільства у молодих громадян потрібно розвивати соціальне мислення.

Наявність у молоді розвинуеного соціального мислення дасть їй змогу займати суб'єктну позицію, коли йдеться про розв'язання політико-правових питань. Активність і свідомість є, за визначенням К. О. Абульханової, “життєво-функціональними вищими здібностями особистості, які забезпечують (або не забезпечують) їй можливість бути суб'єктом. Такий підхід дає змогу розкрити механізм активності як інтеграл домагань, саморегуляції і задоволеності і тлумачити саму активність не тільки як похідну від потребово-мотиваційних “рушійних сил”, а і як *здатність і спосіб самовиявлення, самореалізації* (курсив наш. – Авт.) особистості – яка ініціативно проектує і відповідально організує діяльність у суб'єктивному й об'єктивному просторі-часі” [1, с. 5]. Свідомість і активність взаємно проєкуються і переходять одна в одну. Ціннісні пріоритети особистості виявляються не в декларованих людиною цінностях, а в тому, які цінності вона реалізує у взаємодії. ППС виявляється в політико-правовій активності суб'єкта, яка являє собою не висловлення з приводу наявної чи бажаної політичної і правової дійсності, а спосіб відстоювання ним своїх позицій у комунікативних конфліктах.

Умовою і виявом становлення ППС особистості є вибір нею суб'єктної позиції в разі виникнення комунікативних конфліктів. Суб'єктна позиція характеризується тим, що людина, будучи невдоволеною перебігом подій, виявляє ініціативу щодо оптимізації взаємодії і бере на себе відповідальність за наслідки реалізації своїх проєктів. Здатність особистості виявляти ініціативу і брати відповідальність формується, як і всі здатності, за умови залучення людини у відповідні контексти взаємодії. Якщо людина не мала досвіду спільно-залежної діяльності, не стикалася з проблемою різноспрямованості інтересів учасників, не відчула потреби в досягненні спільних домовленостей і т. ін., то вона навряд чи зможе обрати суб'єктну позицію у розв'язанні будь-яких, зокрема політико-правових, суперечок. Це буде радше позиція стороннього (звичайно, критичного) спостерігача, який хоче, щоб “хтось” усе змінив на краще.

Немає ніякого сенсу в тому, щоб звинувачувати таких пасивних критиків у безініціативності і небажанні брати на себе відповідальність. Уявімо собі, що людина неписьменна, а ми хочемо від неї, щоб вона прочитала філософський трактат. Починати треба було із шести років і з простеньких казок. Те ж саме стосується і ППС особистості. Її становлення має починатися з безпосереднього комунікативного досвіду спільно-залежної діяльності, завдяки якому розвивається соціальне мислення особистості. Ця ігрова, навчальна, творча і т. ін. діяльність має проходити так, щоб в учасників виникло бажання і можливість вводити й виконувати правила взаємодії. Лише такі комунікативні умови можуть активізувати становлення ціннісних основ ППС особистості і задати просоціальний напрям для її самовиявлення і самореалізації.

Спільно-залежну діяльність, спрямовану на активізацію становлення ППС старших школярів і студентів, можна організувати заходами спеціальних “комунікативно орієнтованих” психологічних тренінгів. Під час проведення цих тренінгів (або інших форм спільно-залежної діяльності) важливо, щоб реалізувалися такі умови організації комунікативної діяльності: 1) зацікавленість кожного учасника взаємодії в досягненні результатів спільно-залежної діяльності; 2) неможливість ухилитися від участі в процесі подолання суперечностей, що виникають у процесі розподілу ресурсів і влади між учасниками взаємодії; 3) недосяжність бажаного результату без досягнення учасниками взаємоприйнятної домовленості про способи розв’язання конфліктів; 4) уведення правових регуляторів вирішення спірних питань не до, а після актуалізації потреби учасників у таких правилах взаємодії.

Як проблемні завдання можна використовувати будь-які ігри і вправи, під час яких учасники мають координувати свої зусилля на засадах взаємоприйнятної домовленості. (У наступному розділі буде наведено кілька варіантів таких завдань, які можна взяти за основу для створення власних). Зауважимо лише, що розвитку ППС особистості сприяють не “вправи”, а та внутрішньогрупова взаємодія, яка розгортається навколо розв’язання ігрового конфлікту. Окрім описаних вище умов організації комунікативного процесу (1-4), визначальною з огляду дієвості активного психологічного навчання є також і особистісна позиція ведучого тренінгу. Зрозуміло, найбільш сприятливою для становлення особистості буде фасилітаційна позиція ве-

дучого, що характеризується безоціночним прийняттям себе та інших, емпатією та конгруентністю. Фасилітатор не вчить учасників “правильної взаємодії”, а підтримує всі вияви їхньої ініціативи в пошуку взаємоприйнятних домовленостей (див. розділ 4.3).

Висновки до розділу

Політико-правова свідомість є результатом і водночас процесом освоєння особистістю політико-правової дійсності. Становлення ППС відбувається з розвитком політико-правової компетентності людини та її громадянської активності (прийняття суб’єктної позиції в розв’язанні соціальних проблем). Політико-правова компетентність являє собою специфічну здатність ефективно виконувати конкретні дії в певній предметній галузі й охоплює відповідні знання, навички, способи мислення, розуміння відповідальності за свої дії. Базовою основою розвитку будь-якої компетентності особистості є відчуття людиною потреби і можливості освоїти певний вид діяльності. Мотивація до вдосконалення своїх умінь розуміти і перетворювати політико-правову дійсність виникає в людини лише тоді, коли прогнозована складність розв’язання проблеми є оптимальною для неї (імовірність успіху досить висока, а отже, зусилля не виявляться марними). Звідси випливає необхідність спеціальної практичної підготовки молоді до правового розв’язання конфліктних комунікативних ситуацій на рівні мікросоціуму (діади, групи, класу, школи).

Психологічна готовність суб’єкта взятися за розв’язання проблем розбіжностей між наявною і бажаною політико-правовою дійсністю базується не тільки на відчутті особистісної значущості цієї проблеми, а й на особливостях системи суб’єктивних ставлень людини до себе у світі. Саме від того, які ставлення до себе, до Іншого і до цілей взаємодії актуалізуються в певній комунікативній ситуації, залежить вибір особистістю способів розв’язання конфліктів (внутрішніх і зовнішніх). Такими способами є “політика сили” (одноособна перемога в конфлікті) або “політика права” (пошук взаємоприйняттого способу розв’язання проблеми – консенсусу).

Якою б юридично і політично освіченою не була людина, її ППС визначається тим, наскільки вона внутрішньо визнає цінність

(пріоритет) права і доцільність політики, спрямованої на захист прав кожної людини. Специфіка концептуальної моделі світу людей, спрямованих на пошук консенсусу, полягає в ціннісному прийнятті себе та Іншого, що дає їм змогу відстоювати свої права без нехтування прав оточення. З огляду на таку двосторонню повагу в людини виникає потреба у взаємних домовленостях, які регулюють співбуття комунікативних партнерів. Цей особистісний досвід правової регуляції взаємодії згодом переноситься на більш широкий соціальний контекст (ідеться про права громад, спільнот, націй тощо).

Особистісними передумовами формування життєвої компетентності особистості (у тому числі й компетентності в розв'язанні політико-правових проблем) є вибір нею таких суб'єктивних критеріїв оцінювання дійсності, які орієнтують на саморозвиток (критеріїв “приросту можливостей”), – замість критеріїв “відповідності стандартам” (належного чи ідеального). Засвоєння цих позитивних оціночних критеріїв відбувається в просторі взаємодії з фасилітатором, який застосовує ці критерії щодо себе, інших і в перебігу своєї діяльності.

Важливою комунікативною умовою становлення позитивної концепції себе-у-світі (прийняття себе та Іншого) є особистий досвід спільно-залежної діяльності, де необхідним є створення і дотримання учасниками взаємоприйнятних домовленостей. Специфіка такої діяльності полягає в тому, що бажаний для кожного результат (цікава гра, перемога команди чи заробіток) потребує узгодження уявлень й інтересів усіх учасників взаємодії. Саме в такій проблемно орієнтованій діяльності відбувається становлення соціального мислення і соціальної активності особистості.

Розвиток соціального мислення – неодмінна умова вибору особистістю суб'єктної позиції, коли йдеться про розв'язання політико-правових питань. Процедурами соціального мислення є: 1) репрезентація, 2) валідизація, 3) проблематизація і 4) категоризація. Активність і свідомість особистості – це життєво-функціональні вищі здібності особистості, які забезпечують (або не забезпечують) її можливість бути суб'єктом. Такий підхід розкриває механізм активності як інтеграл домагань, саморегуляції та задоволеності і дає змогу тлумачити саму активність не тільки як похідну від потребово-мотиваційних “рушійних сил”, а і як здатність і спосіб самовиявлення, самореалізації особистості.

Отже, ціннісні пріоритети особистості виявляються не в декларованих людиною цінностях, а в тому, які цінності вона реалізує у своїй взаємодії. Політико-правова свідомість знаходить відображення в політико-правовій активності суб'єкта, яка є не просто висловленням з приводу наявної або бажаної політичної і правової дійсності, а способом відстоювання ним своїх позицій у комунікативних конфліктах.

Література до розділу

1. *Абульханова К. А.* Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды / К. А. Альбуханова. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж : Модэк, 1999. – 224 с.
2. *Братусь Б. С.* Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 308 с.
3. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений: в 6 т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3. – 560 с.
4. Життєва компетентність особистості / за ред. Л. В. Сохань, Г. М. Несен. – К. : Богдана, 2003. – 520 с.
5. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
6. *Кононко О. Л.* Психолого-педагогічні умови становлення позиції “Я-у-Світі” на ранніх етапах онтогенезу / О. Л. Кононко // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – К. : Пед. думка, 1999. – Кн. 1. – С. 23–31.
7. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов; ред. Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. – М. : Наука, 1984. – 465 с.
8. *Мясищев В. Н.* Психология отношений. Избранные психологические труды / В. Н. Мясищев ; под. ред. А. А. Бодалева. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : Модэк, 1995. – 356 с.
9. *Осадько О. Ю.* Особливості внутрішнього діалогу як саногенного способу аутокомунікації / О. Ю. Осадько // Актуальні проблеми психології Т. VII. Екологічна психологія : зб. наук. праць

Ин-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2013. – Вип. 34. – С. 138–146.

10. *Осадько О. Ю.* Саногенний потенціал діалогічної позиції особистості в ситуації суб'єктивної значимості стосунків з “ідейним опонентом” / О. Ю. Осадько // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей Київ. міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України. – К. : КиМУ, 2014. – Вип. 5. – С. 88–103.
11. *Перлз Ф. С.* Эго, голод и агрессия : пер. с англ. / Ф. С. Перлз. – М. : Смысл, 2000. – 358 с.
12. *Роджерс К.* Свобода учиться / К. Роджерс, Дж. Фрейберг. – М. : Смысл, 2002. – 527 с.
13. *Рубинштейн С. Л.* Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2012. – 224 с.
14. *Рыльская Е. А.* Психология жизнеспособности человека / Е. А. Рыльская. – Челябинск : ЧГПУ, 2009. – 361 с.
15. *Соколова Е. Т.* Аффективно-когнитивная дифференцированность как диспозиционный фактор личностных и поведенческих расстройств / Е. Т. Соколова // Дифференционно-интеграционная парадигма. – М. : Языки славянских культур, 2009. – С. 151–166.
16. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
17. Транскоммуникация: преобразование жизненных миров человека / под ред. В. И. Кабрина. – Томск : ТГУ, 2011. – 400 с.
18. *Higgins E. T.* Knowledge activation: Accessibility, applicability, and salience / E. T. Higgins // Social Psychology: Handbook of basic principles / E. T. Higgins, A. W. Kruglanski (Eds.). – New York : Guilford, 1996. – P. 133–168.
19. *Kelly G. A.* A brief introduction to personal construct theory // Perspectives in personal construct theory / G. A. Kelly; DE. Bannister (Ed). – New York : Academic Press, 1970. – P. 1–29.

Розділ 4

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ СПРИЯННЯ СТАНОВЛЕННЮ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

4.1. Особливості впливу різних соціально-психологічних технологій на процес становлення політико-правової свідомості

У сучасному світі особистість зазнає постійних впливів з боку найближчого соціального оточення та інших людей, ЗМК, різноманітних організаційних суб'єктів. Постійно зазнаючи різних впливів (частина з яких усвідомлюється, а частина – ні), людина водночас впливає на інших: своїми думками та ідеями, переконаннями, віруваннями, очікуваннями та ставленнями і т. ін. ми впливаємо на Іншого, громади, організації, органи влади, державні інституції тощо. Своєю вірою чи діями ми заражаємо інших, ведемо їх за собою, формуємо в них певне ставлення до соціальної дійсності, шукаємо одnodумців, аби об'єднатися задля досягнення спільної мети чи змінити перебіг подій, та багато іншого. Такі взаємні впливи і взаємопроникнення є постійними та формують динамічну картину світу, в якій ми живемо, яку сприймаємо і крізь призму якої бачимо світ.

Системних впливів людина постійно зазнає з боку інституціональних суб'єктів: спочатку це дитячий садок, пізніше – ВНЗ, потім – організації, членами яких ми є, ЗМК, професійне чи інше організоване середовище. Переважна більшість таких впливів спочатку спрямовується (принаймні має спрямовуватися) на всебічний розвиток особистості, включення її в систему соціальних відносин між людьми, долучення до культурної та історичної спадщини країни. Однак освітні заклади (дошкільні установи, загальноосвітні, позашкільні та професійно-технічні навчальні заклади, ВНЗ), коли йдеться про конструювання таких впливів, завжди конкурують чи кооперовані з пропагандою ЗМК, з думками, оцінками, настановленнями,

упередженнями, ставленнями, цінностями і т. ін. однолітків, батьків, референтних груп тощо.

Отже, конструктивні (чи умовно конструктивні) та деструктивні (чи умовно негативні) впливи є невід'ємною частиною процесу становлення особистості молодшої людини в цілому та її політико-правової свідомості зокрема. Особливого значення системи впливів набувають у періоди суспільних трансформацій, під час економічних та соціальних потрясінь, у моменти, що вимагають від особистості самовизначення та прийняття рішень у неоднозначних політичних та правових умовах, рішень, покликаних зняти невизначеність, таких що будуть визначати умови життєдіяльності в найближчій значущій чи більш віддаленій перспективі. Вибірчі перегони, акції громадянської непокорності, АТО, економічні, політичні та інші кризи завжди супроводжуються активізацією різноманітних колективних та індивідуальних політичних, громадських, силових та інших суб'єктів. А значить, і актуалізацією, конструюванням, супроводом відповідних програм впливу на свідомість громадян. У цей час за допомогою рекламних друкованих та електронних матеріалів, у політичних ток-шоу, відеосюжетах та новинах розпочинається боротьба смислів за вподобання та симпатії електорату, боротьба за прихильність, підтримку та відданість громадян певній політичній ідеї чи гаслу і т. ін.

Перш ніж йти далі, розгляньмо стисло і такі впливи. Отже, вплив може бути:

- *відкритим і прихованим.* Відкритий адресний комунікативний вплив – це звернення. Форми звернення: пропозиція, прохання, вимога, наполягання, благання, залучення, зваблення, розпорядження, наказ, питання;

- *зверненим до різних складових внутрішнього світу: до свідомості, до несвідомого, до внутрішніх почуттів.* Наприклад, до свідомості – переконання, до несвідомого – навіювання, до почуттів – умовляння або маніпуляції (звернення до почуттів, переживань та емоцій партнера);

- *прямим і непрямим.* Прямий вплив – вплив, коли ми впливаємо безпосередньо, самі. Навпаки, непрямий – вплив опосередкований, через когось або через щось, чимось, але не безпосередньо.

- *руйнівним і творчим.*

Важливо пам'ятати, що різного роду звернення завжди мотиваційно забарвлені, задають напрям та силу впливу. Проте, зрозумі-

ло, їх конструктивна спрямованість та напрям мотивації будуть різними. Навіть просте звернення залежно від конкретної людини, актуальної ситуації та умов життєдіяльності може мати різний ефект, що буде визначатися мотиваційно-конструктивними особливостями (образа, докір, груба лайка, їдке знування, благання, повчальне зауваження, крик душі, жорстка вимога, інструктаж, погроза, нейтральне нагадування, підказка, натяк-звернення уваги, тепле прохання, приємна пропозиція) (детальніше див. [2]).

Це лише приблизний перелік форм для побудови впливу, що може використовуватися як конструктивно, так і деструктивно щодо людини. А якщо суб'єктом (чи в разі об'єктного ставлення до партнерів по спілкуванню – об'єктом) формувального впливу стає молодь, то необхідність усвідомлення таких впливів з боку представників інституціональних суб'єктів, що покликані розвивати молоду людину, зростає в рази. Загалом рефлексія вибору та використання різноманітних соціально-психологічних технологій формування громадської думки чи розвитку мислення та уяви, технологій розвитку окремих аспектів чи особистості в цілому – завжди актуальне завдання для кожного, хто конструює такі впливи. Проте в сучасному світі досить часто в завданнях побудови програми впливу закладено деструкцію (руйнування) окремих структур свідомості людини (і політико-правової свідомості зокрема) заради досягнення бажаних результатів (наприклад, залучення до протистоянь, у тому числі неправового характеру, розмивання патріотичної ідентичності тощо). Такими деструкторами, як уже зазначалося, можуть бути політичні меседжі та провокації, приховані чи навіть маніпулятивні технології, різноманітні виборчі технології тощо, які руйнують знання, цінності особистості, її здатність до рефлексії. Показовою в цьому плані є проблема усвідомлених і неусвідомлюваних цінностей. Як зазначає К. О. Абульханова-Славська, “через те, що минула епоха була абсолютно унікальним експериментом з людською свідомістю, сталися руйнування усвідомлюваних цінностей унаслідок порушення зв'язків з їх реальними психологічними переживаннями. Знецінення цінностей було викликано не тільки їх невідповідністю реальності, а і їх постійним повторенням, задовбуванням, нав'язуванням. Якщо поняття, що позначають вищі цінності, уже втратили свій особистісний сенс, їх повторення не просто веде до знецінення цінностей, але до руйнування самого принципу ціннісного (курсив наш. – Авт.). І

разом з тим деякі цінності, навіть абстрактні ідеали, дивним чином лягли на неусвідомлюваний душевний склад людини нашого суспільства, на її здатність вірити, завдяки чому у свідомість тривалий час не проникав скепсис, потреба в перевірці, у доказах або спростуванні. Тому, з одного боку, здавалося б, усвідомлювані цінності надійніше володіють загальною значущістю і тому можуть утримуватися у свідомості. З другого – вони повинні пройти перевірку на міцність шляхом їх критичного спростування, шляхом їх проблемного осмислення ... тоді як цінності, злиті з безпосереднім переживанням, найбільш справжні і безсумнівні” [2, с. 104-105].

На противагу технологіям, які можуть зруйнувати ціннісно-сміслові структури особистості, існують технологічні прийоми та засоби, що розвивають політико-правову компетентність особистості. Вони спрямовані на отримання та використання знань, що допомагають молодій людині орієнтуватися в соціальній реальності, свідомо й виважено приймати рішення в неоднозначних, проблемних політико-правових ситуаціях, усвідомлювати при цьому наслідки власних рішень і дій та їхній вплив на інших. Зрозуміла річ, такі технології повинні становити за мету конструювання смислів, які б відповідали актуальній ситуації, узгоджувалися із задекларованою в державі євроінтеграційною спрямованістю розвитку країни. “Звичайно, віднайдення цих смислових формул – справа дуже складна, особливо коли це відбувається в умовах безглузких економічних і соціальних дій... Але чим безглуздіші деякі політичні акції, що підривають ціннісну орієнтацію багатьох членів суспільства, тим серйозніше постає вимога необхідності створення деяких перехідних формул, що осмислювали б зв’язки минулого, сьогодення і майбутнього, які були б близькі і зрозумілі ціннісній свідомості різних типів людей. Набуває величезного значення осмислення, обґрунтування, розкриття смислів безлічі реформ і перетворень, виявлення їхніх зв’язків, наслідків та причин для доль людей. Тільки в цьому випадку ціннісна свідомість може врятувати наше суспільство в умовах переходу від невдалого експерименту до нового” [там само, с. 107-108].

Нижче буде наведено деякі технологічні прийоми та засоби, що могли б допомогти в розв’язанні зазначеної проблеми. Вважаємо, що саме розвиток політико-правової компетентності молоді уможливорює формування молоді людини, яка буде здатною рефлексувати

своє ставлення до актуальних проблем політико-правового змісту, усвідомлювати локуси власної відповідальності та вибудовувати власні дії відповідно до займаної громадянської позиції та відрефлексованих смислів, що й визначають, власне, характер проблемності політико-правової ситуації.

4.2. Активні методи розвитку політико-правової компетентності молоді

Про різноманітні активні методи розвитку особистості чи формування окремих навичок, умінь та компетенцій написано немало. Тому не будемо описувати ті з них, які зацікавлений читач може знайти в спеціальній літературі. Ми ж спробуємо показати, як можна використовувати той чи інший метод чи ту чи іншу технологію для формування політико-правової компетентності молоді. Свідомо при цьому не згадуємо всі методи, а пропонуємо лише деякі з них. Проте це не означає, що практик не може обрати найбільш ефективну, на його погляд, технологію для роботи з молоддю.

4.2.1. Проблемна лекція як інструмент формування політико-правової компетентності

У структурі політико-правової компетентності особистості (див. рис. 3.1) значну роль відіграє знанневий блок, тобто знання про ті чи ті політико-правові аспекти актуальної дійсності. Очевидно, що традиційна форма лекційних занять також може бути використана для передавання знань. Проте якщо ми хочемо отримати “живе знання”, то проблемна лекція – найбільш вдалий варіант для роботи у форматі шкільного уроку або лекції у ВНЗ.

Проблемна лекція відрізняється від звичайних, лекційних за формою, занять тим, що учень (студент) не просто отримує інтерпретовану викладачем інформацію, а повинен сам відкрити щось нове (теоретичне знання), вирішивши проблемну ситуацію. Крім того, представлення різних поглядів на проблему створює умови для когнітивної причетності молоді людини до “творення” нового знання, вимагає від неї порівнювати їх, висловлювати щодо них критичні зауваження, толерантно сприймати різні позиції, формує у молоді

культуру ведення діалогу та дискусії. Доцільним, на наш погляд, буде, якщо для проблематизації буде використано суперечність між певними теоретичними (науковими) фактами і життєвими уявленнями учнів (студентів). П. Підласий, Л. Фрідман та М. Гарунов пропонують, зокрема, таку побудову проблемної лекції (детальніше див. [6]) (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Структура проблемної лекції

Етапи лекції	Цілі викладача	Прийоми та способи діяльності викладача
1. Вступ	Оволодіти увагою аудиторії, викликати інтерес	Розпочати лекцію з несподіваної репліки, факту, жартівливого зауваження, історичного екскурсу
2. Постановка проблеми	Показати актуальність проблеми; проаналізувати суперечності, часткові проблеми; сформулювати загальну проблему	Звернення до інтересів слухачів, їхніх потреб; посилення на факти, документи, авторитетні висловлювання; аналіз усталених, але неправильних поглядів
3. Розчленування проблеми на підпроблеми, завдання, запитання	Чітко виокремити перелік проблем, завдань, запитань, розкрити їхню сутність	Обґрунтування логіки розв'язання проблеми; побудова загальної схеми розв'язання проблеми; ідеї, гіпотези, пошук засобів вирішення, можливі результати, наслідки
4. Виклад своєї позиції, підходів, способів розв'язання	Показати у порівняльному аналізі власні підходи, позиції та інші думки	Обґрунтування доказів, суджень, аргументів; використання прийомів критичного аналізу, їх порівняння
5. Узагальнення, висновки	Сконцентрувати увагу аудиторії на головному, сформулювати резюме висловленого	Формулювання твердження, що інтегрує головну ідею, думку; використання найсильнішого аргументу, крилатого вислову; показ перспективи розвитку ідеї, можливостей практичного використання отриманих результатів

У тому разі, коли є можливість провести тренінг, проблемна лекція трансформується в так зване інформаційне повідомлення. Причому це не чисто інформаційне повідомлення, коли тренер дає учасникам певну інформацію (істину в останній інстанції: *“робіть, як я кажу, і будете успішними”*), а власне, жива дискусія, яка дає змогу розгорнути аргументи на близькому учасникам полі. У цьому випадку важливо приєднатися до смислів, якими оперують учасники проблемної лекції чи тренінгу. Наприклад, можна не просто розказати, що таке вибори до органів влади і як вони проходять, а, спираючись на уявлення учнів (студентів), визначити “проблемні” точки і таким чином дати інформацію, аби розвіяти міфи, емоційно насичені уявлення, показати найбільш поширені упередження і т. ін. Тобто аргумент *“Мій вибір нічого не змінить – усе давно вирішено і поділено”* (щодо участі в місцевих, парламентських чи президентських виборах або ж у виборах голови профспілки чи іншої відповідальної особи в групі) можна “розвіяти” завдяки обговоренню різноманітних проблемних питань. Наприклад: *“А яким чином ваш вибір може вплинути на перебіг подій? А чого ви очікуєте від результатів вибору? Як уникнення від прийняття рішення, від участі у виборах допоможе ефективно вплинути на вибір майбутнього?”* тощо. Тобто завдання викладача полягає в тому, аби залучити учнів у процес аналізу та обговорення сформованої суперечності, причому таке обговорення має будуватися на боротьбі аргументів, бажано підкріплених не просто “уявленнями про щось”, а певними теоретичними знаннями. Можна пояснити учням (студентам), що вибори – це можливість вплинути на перебіг подій та життя суспільства (класу, групи, курсу, школи, ВНЗ). А можна в процесі обговорення спровокувати їх до аналізу нової отриманої інформації та почати формувати почуття громадянськості, відповідальності за майбутнє, причетності до творення майбутнього і т. ін.

4.2.2. Курсове проектування як спосіб підвищення політико-правової компетентності особистості

Виконання курсових проектів має на меті розвиток навичок самостійної творчої роботи, поглиблення, закріплення та узагальнення знань, отриманих студентами за час навчання, та їх застосування для комплексного вирішення конкретного завдання. Викону-

ються курсові проекти, як правило, після вивчення всього курсу або певного розділу, які забезпечують достатній рівень знань для цієї роботи. Курсовий проект не є курсовою роботою. Принципова різниця полягає в тому, що *курсний проект передбачає розроблення нового продукту*, а курсова робота – це творче або репродуктивне вирішення конкретного завдання, найчастіше дослідного характеру.

Зазвичай “курсні” (проекти чи роботи) готують лише студенти. Проте ми вважаємо, що така робота може й повинна здійснюватися і на рівні середніх чи середніх спеціальних навчальних закладів. В основі такого проекту – творчий пошук, розроблення нового, що дасть змогу створити умови для залучення молоді до проблем громади (суспільства). Це означає, що, аби виконати таку роботу, необхідно *побудувати образ реальної ситуації* (її характеристики, умови і т. ін.) та відповідно до цього образу *визначити проблему*, що буде розроблятися та її причини, *запропонувати певну оптимальну модель чи варіанти розв’язання* такої проблеми, *визначити необхідні ресурси для запуску та реалізації моделі чи рішення*, за потреби *зробити пропозиції по їх залученню та визначити міру власної відповідальності за реалізацію такого проекту*. Інакше кажучи, *курсний проект – це спосіб, технологія не лише узагальнення всіх знань та інтеграція вмінь, що були отримані раніше, а й можливість формування політико-правових, поглядів, переконань, інтересів тощо*.

Курсовий проект повинен розроблятися групою (не більше як із 5-6 осіб) учнів чи студентів. При цьому кількісний та якісний склад групи для розроблення курсового проекту доцільно залишити на розсуд самих студентів. Тематика курсових проектів має стосуватися організації життєдіяльності громади (учні, студенти) чи професійної групи (студенти), членами якої вони є. Очевидно, що розроблення такого проекту може і буде вимагати поглибленого вивчення окремих положень законів чи певних регламентів, які стосуються тематики проекту. Прикладами тем для розроблення курсових проектів можуть стати питання:

- гарантування безпеки дітей, що ходять до школи;
- вирішення конфліктних чи проблемних питань в організації взаємодії між учнями (студентами) і адміністрацією школи (ВНЗ), між громадою і забудовниками і т. ін.;

- організації ефективної взаємодії громадянина і тої чи іншої державної установи, чиновника, політичного діяча (скажімо, місцевого депутата);
- залучення громади до розв'язання актуальних проблем власного району (якісного водопостачання, опалення, освітлення, прибирання сміття, стану доріг і т. ін.);
- інші.

Тема курсового проекту формулюється на підставі загального ознайомлення з конкретною проблемою, яку слід вивчити на рівні теоретичного та практичного аналізу. Власне, перелік тем може обмежуватися лише фантазією тих, хто дає і бере на себе роботу з підготовки та подальшого *публічного захисту* курсового проекту (клас, студентська група). Структура захисту може бути приблизно такою:

- обґрунтувати причини вибору проблеми та її актуальність;
- запропонувати власні підходи до її розв'язання;
- провести інвентаризацію необхідних для її розв'язання ресурсів, запропонувати своє бачення того, як їх можна залучити;
- визначити власну роль у реалізації запропонованого проекту та запропонувати програму власних дій.

Очевидно, що пропонована технологія вимагає копійки роботи як з боку самих учнів та студентів, так і з боку викладацького колективу. Проте її ефективність з погляду формування ефектів залученості молоді до суспільно-політичного життя, вирішення актуальних завдань важко заперечити.

4.2.3. Використання групових дискусій та рольових ігор у процесі формування політико-правової компетентності

Групові дискусії є, напевно, найбільш універсальною формою групової роботи. Вони завжди передбачають розгорнуте обговорення, обмін думками з того чи іншого питання. Причому у відповідях учасників такого обговорення будуть звучати здебільшого “правильні” (як має бути), тобто соціально схвалювані відповіді. Тому завжди має сенс поставити ще й уточнювальні запитання, які додатково проблематизують ситуацію таким чином, аби спонукати конкретного учня чи студента висловити власне ставлення чи думку, обґрунтувати власну ідею тощо.

Зважаючи на специфіку тем, що стають предметом групового обговорення в процесі формування політико-правової компетентності, по змозі слід робити так, аби молода людина визначила для себе міру власної відповідальності в тому чи іншому питанні, тобто зазначила, що саме вона могла б робити чи робила (б) у такій ситуації і якими є її обов'язки. Ми розуміємо, що взяття на себе відповідальності – процес, м'яко кажучи, непростий, адже передбачає самовизначення особи щодо ситуації, завдання, умов його виконання та засобів досягнення мети. Тому не варто наполягати на необхідності “жорсткого” самовизначення. Можна використовувати “м'які” техніки впливу, що не завжди рефлексуються, але просувають Іншого в оформленні власного розуміння та означенні локусів відповідальності. Такими технологічними прийомами можуть стати так звані питання на розуміння та питання на розвиток.

Питання на розуміння передбачає, що суб'єкт, якому воно адресоване, має віднайти нові аргументи щодо своєї ідеї. Наприклад: “Ви тільки що говорили про ... Чи не могли б Ви ще раз пояснити, що саме мається на увазі?”. Більш складними є *питання на розвиток*. Вони передбачають, що людина, якій вони адресовані, повинна відшукати нове принципове рішення чи аргумент, який не лежить на поверхні і впливає з того, що було сказано раніше. Прикладом такого питання є: “Ви сказали, що це – так, а це – ось так. А як ці речі між собою пов'язані? (А що з цього впливає? А що за цим стоїть?)”.

Проведені нами дослідження переконали нас, що груповим дискусіям має передувати самостійне чи під контролем інших (викладачів, психологів) опрацювання відповідних категорій і тем. Це дасть можливість починати обговорення не з чистого аркуша, а з певного, єдиного для всіх, базису. Більше того, обговорюючи окремі теми, можна пропонувати певні ілюстративні “підказки” для більш ефективного формування спільного когнітивного простору. Загалом ключові смисли, що запускали процеси когнітивного пошуку в наших випробуваних можуть бути описані за допомогою категорій: “громадянин”, “відповідальність”, “правова держава”, “справедливість”, “правда”, “цінності”, “гідність” (очевидно, що цей перелік не є вичерпним). Ці категорії можуть бути покладені в основу розроблення подальших *групових дискусій*:

- *Що таке держава? Які специфічні особливості Української держави (державний устрій, форми правління і т. ін.) порівняно*

з Російською Федерацією чи окремою європейською державою? Ми свідомо пропонуємо кілька варіантів для розгортання подальших дискусій. Більше того, такі “порівняння” можна робити кілька разів для різних країн з різними політичними устроями. Без сумніву, це вимагає відповідної підготовки і від особи, що буде організовувати та вести такі дискусії. Як варіант можна також запропонувати розглянути та обговорити, у чому специфіка президентської форми правління, у чому – парламентської, в чому – президентсько-парламентської форми, а в чому – парламентсько-президентської, яка форма правління в Україні та як вона працює?

- *Які функції держави щодо громадян? Як вона ці функції виконує?*

- *Що означає бути громадянином?*

- *Які права та обов'язки має громадянин щодо держави? У чому полягає його відповідальність щодо держави?*

- *Що таке правова держава? Яка роль кожного громадянина в забезпеченні ефективного функціонування правової держави?*

- *Яким чином громадянин може впливати на перебіг подій і політичне життя країни? Які форми громадянської участі в житті суспільства є легітимними, а які – нелегітимними?*

- *У чому специфіка діяльності різних органів влади і правопорядку (розглянути для кожного окремо – для Президента, Кабміну (уряду), Верховної Ради, армії, поліції, прокуратури, СБУ) і як громадянин може впливати на їхню діяльність? Яка зона відповідальності кожного із цих органів влади і яким чином вони впливають на життя окремого громадянина? Як громадянин може впливати на їхню діяльність?*

- *Які існують стратегії взаємодії громадянина та окремих державних інституцій?*

- *Інші схожі теми.*

Фактично кожна тема є відображенням умови, що передбачає проблематизацію мислення молоді людини. Тобто єдино “правильної”, однозначної відповіді не існує. Обмірковування відповіді на таке запитання запускає когнітивний пошук, змушує звертатися до власних ресурсів, актуалізує уявлення та знання, цінності і мотиви, упередження, настановлення та стереотипи, викликає (формує) чи реформує окремі образи, пробуджує ставлення. Оскільки такі обговорення відбуваються в групі та скеровуються модератором, молоді

люди мають змогу обмінятися думками, у них формується нове розуміння чи бачення життєдіяльності суспільства та своєї ролі в ньому. Це також формує нове знання і впливає на становлення особистісних якостей, які дають людині змогу успішно здійснювати соціальну діяльність у політико-правовому полі. Фактично моделювання таких обговорень сприяє формуванню *живих політико-правових знань*, що за потреби можуть бути легко використані в реальній ситуації. Такий спосіб формування компетентності особистості у вирішенні проблемних ситуацій дає їй змогу легко здійснювати в майбутньому перенесення політико-правових знань у реальність. Беззаперечною перевагою когнітивно керованих групових дискусій над іншими техніками формування політико-правової компетентності молоді людини є те, що такі дискусії можуть організовуватися під час вивчення відповідних дисциплін у школі чи ВНЗ.

За можливості організації та забезпечення такої роботи альтернативою когнітивно керованим дискусіям можуть стати техніки, що передбачають відпрацювання відповідних навичок, насамперед у тренінговому процесі. Очевидно, що ефективність рольових ігор чи окремих вправ, спрямованих на формування окремих навичок, буде вищою, ніж самих лише групових дискусій. Проте не завжди такі технології можуть бути застосовані в навчальному процесі. Якщо ж це можливо, то вони мають іти після хоча б декількох групових дискусій, завдяки чому молоді люди зможуть уже не відсторонено, а цілком усвідомлено спробувати вирішити те чи інше проблемне питання. Коло таких питань практично нічим не обмежується: це можуть бути ігри на взаємодію з представниками окремих органів влади; вправи на відпрацювання навичок відстоювання своїх інтересів перед контролюючими органами в правовий спосіб; вправи, спрямовані на побудову стосунків у місцевій територіальній громаді, тощо.

Головною умовою всіх технік та прийомів, які можуть бути використані модератором, є те, що вони мають сприяти виявленню та розгортанню соціальних очікувань молоді. Урахування під час групової роботи реальних соціальних очікувань (завдяки проблемності питань-тем та відмові від вимагання “правильних” рішень) дасть змогу молоді отримати перший досвід політико-правової активності.

У результаті долучення молоді людини до групових дискусій чи інших форм роботи в неї формуються *уявлення*:

- про громадянина, його права та обов'язки, зони відповідальності громадянина;
- про справедливість і правду;
- про те, як приймаються рішення в тих чи інших (політичних, правових) проблемних ситуаціях і що впливає на прийняття цих рішень;
- про тактики і стратегії подолання проблемних ситуацій;
- про можливі форми власної політико-правової активності (форми вираження власної громадянської позиції);
- про те, що таке “моя громадянська позиція”, і що може вплинути на неї;
- про власні цінності як регулятори відносин та чинники прийняття і реалізації рішень у політико-правовому полі;
- інші когнітивні конструкти, що дають змогу сформуванню в молодій людини базис для досвіду та бачення нею “себе-як-суб’єкта-суспільства”.

4.2.4. Технологія “Світове кафе” як інструмент формування спільного проблемного поля та вирішення актуальних завдань

“Світове кафе” (“The World Cafe”) – метод, що дає можливість організувати живе обговорення, сфокусовану неформальну дискусію. Найбільш доцільно його використовувати в групі людей, коли потрібно зібрати інформацію, обмінятися досвідом, вільно поділитися ідеями й думками, почути, що думають інші з приводу актуальних для організації або спільноти питань, сформуванню живе множинне знання. За такої форми організації взаємодії можна залучити до діалогу кожного учасника – завдяки комфортній психологічній атмосфері безпеки, відкритості, невимушеності, рівності в спілкуванні.

Беззаперечною перевагою методу є те, що, власне, обговорення тем може фокусуватися на розгляді вузьких, конкретних питань або ж, навпаки, розширювати свої межі до більш глобальних ситуацій (наприклад, стратегічний напрям розвитку міста чи району, забезпечення функціонування громади тощо). Оскільки кількість можливих учасників може варіювати від десятка до сотень, то відповідно і час проведення може бути від 40 хвилин до декількох днів – залежно від кількості та складності питань, що виносяться на обговорення.

“Кафе” може проводитися і як одиничний захід, і більш масштабно – як серія зустрічей. Ще один важливий аспект: групи можуть працювати над частинами однієї теми або ж розглядати різні питання.

Підготовка до організації зборів у форматі “Світове кафе” досить проста: визначити тему або перелік питань, проблем для обговорення, організувати простір і запросити учасників. При цьому визначення теми є ключовим моментом, від якого залежить успіх усього дійства. Процес проведення модифікується залежно від поставлених цілей і завдань. Але можна виділити *основні етапи*:

1. Вступ. Запрошені учасники об’єднуються в групи за столами; ведучий озвучує чи визначає питання, з якими будуть працювати групи, роз’яснює правила роботи.

2. Робота в групах. Відбувається в кілька раундів, учасники ротуються між столами, фіксують напрацьовану інформацію, вивчають результати праці попередніх груп.

3. Завершення. Презентація результатів, підбиття підсумків.

На офіційному сайті технології представлено *фундаментальні принципи дизайну “Світового кафе”*, дотримання яких дає змогу досягти максимального результату⁴:

1. *З’ясуйте контекст*

Зверніть увагу на те, з якої причини ви збираєте людей і чого, власне, хочете досягти. Знаючи мету і параметри зустрічі, ви можете розглянути та вибрати найважливіші елементи для досягнення ваших цілей (наприклад: Хто повинен бути учасником бесіди? Які теми або питання будуть найбільш доречними? Які результати будуть найбільш корисними? тощо).

Проясніть також цілі і наміри. Запитайте: “Що може допомогти розмова, якщо вона почнеться сьогодні, побачити в способах створення нових можливостей для майбутнього? Що ми зараз, виходячи з цього, готові дослідити й обговорити?”. Правильно визначте учасників – диверсифікуйте (урізноманітніть) питання і проблеми для груп за столиками: різноманітність поглядів збагачує добровільну віддачу від учасників і загальні результати обговорення.

2. *Створіть атмосферу гостинності*

---

⁴ Детальніше див. офіційний сайт: <http://www.theworldcafe.com/>

Продумайте способи створення простору безпеки, привабливості, доброзичливості та забезпечення очевидних життєвих потреб. Коли люди почуваються комфортно, вони більшою мірою налаштовані на творче мислення, розмову та слухання. Відрефлексуйте, як Ваше звернення-запрошення сприяє створенню приємної атмосфери, як цьому сприяєте Ви самі.

3. Досліджуйте ті питання, які справді мають значення

Нове знання виникає тоді, коли потрібно відповісти на гострі, актуальні, важливі питання. Доберіть ті з них, які стосуються реальних проблем групи: потужні питання, які проблематизують, знімають байдужість людини, допомагають спрямувати енергію мотивації в конструктивне річище, залучають кожного до формування індивідуального та спільного розуміння та діяння. Залежно від встановлених термінів і поставлених цілей у вашому кафе можна буде вивчити одне питання або поступово поглиблювати лінію запитів протягом декількох розмовних раундів. Якщо Ви фокусуєте увагу учасників на сильних питаннях, які по-справжньому важливі для прояснення суті справи, суті проблеми, то отримаєте зрештою справжню зустріч – хорошу, слухну, відкриту, корисну розмову.

4. Заохочуйте внесок кожного

Як лідери, ми все більше усвідомлюємо важливість участі, але більшість людей не тільки хочуть брати участь – вони хочуть активно сприяти досягненню результату. Важливо заохотити кожного на вашій зустрічі зробити свій внесок в ідеї та перспективи, а також дозволити кожному, хто хоче просто послухати це все, взяти участь у вашій зустрічі.

5. Поєднуйте різноманітні перспективи і долучайте різні точки зору

Одна з відмітних особливостей “Кафе” – це можливість переміщатися між столиками, знайомитися з новими людьми, активно сприяти усвідомленню та осмисленню почутого, а також об’єднувати відкриття за рахунок постійного розширення кола думок і суджень. Оскільки учасники “переносять” ключові ідеї або теми на нові столики, вони обмінюються перспективами, значно розширюючи можливості для продукування нових поглядів.

6. Слухайте разом, створюючи патерни і візерунки ідей та інсайтів

Слухання – це дар, яким ми наділяємо одне одного. Якість нашого слухання – це, мабуть, найважливіший фактор, що визначає успіх “Кафе”. Завдяки практиці спільного слухання і звернення уваги на теми, моделі та інсайти ми починаємо відчувати зв’язок з більшим цілим. Фокусуйте загальну увагу на тому, що надає зв’язності і цілісності всій розмові, але щоб при цьому не втрачались особисті внески кожного з учасників.

7. Поділіться колективними відкриттями

Розмови, що проходять за одним столиком, відображають модель цілісності, яка пов’язується з розмовами за іншими столиками. Останній етап “Кафе”, який часто називають “збиранням урожаю”, передбачає, що ця модель стає видимою для кожного у великій груповій бесіді. Запропонуйте декілька хвилин на роздуми про патерни, теми та глибші питання, які виникають у невеликих групових розмовах, і попросіть учасників менших груп поділитися своїми роздумами з більшою групою. Переконайтеся, що у Вас є спосіб “збирання врожаю”. Рекомендується відразу ж фіксувати та унаочнювати всі ці знахідки. Вони можуть бути відображені на колективних малюнках і діаграмах прямо на паперових скатертинах, постелених на столах, потім усе це можна розвісити на стінах. Іноді має сенс обговорити все ще раз, сівши в спільне велике коло, запрошуючи учасників до вияву колективної творчості, візуалізуючи її дієвість і силу.

Принципи поведінки у “Світовому кафе” можна визначити таким переліком порад:

- Фокусуйтеся на найважливішому.
- “Не сидіть осторонь” – діліться своїми ідеями і роздумами.
- Говоріть те, що думаєте, і від щирого серця.
- Слухайте, щоб краще зрозуміти.
- Об’єднуйте ідеї в єдине ціле.
- Робіть нотатки, творіть на скатертинах – тут це можна і потрібно!
- Отримуйте задоволення від процесу!

Приклад організації процесу обговорення у “Світовому кафе”

Для ефективного обговорення проблеми в групі повинно бути не менше як 12-14 осіб. Спілкування відбувається, як у звичайних кав’ярнях, по три-чотири-п’ять осіб за столиком, з однією відмінніс-

тю – один учасник бере на себе роль “господаря” столу, а решта учасників грають роль запрошених гостей. Для оптимізації процесу обговорення і фіксації результатів на кожному столі лежать паперові скатертини і різнокольорові маркери, усі ідеї відображаються зручним способом (схема, малюнок, теза). Через деякий час, наприклад 20 хвилин, “гості” переміщуються за наступний стіл, а “господар” залишається на своєму місці і розповідає новим гостям, що прийшли до нього, про суть обговорюваного питання – коротко презентує основні думки, висловлені до цього. До закінчення другого кола дискусій усе “гості” кафе будуть ознайомлені з пропозиціями та ідеями одне одного, кожен висловить свою думку і дізнається про думку колег. Після цього всі збираються для спільної дискусії з обговорюваного питання.

Правила “World Café”

Існує шість основних правил ефективного проведення “Світового кафе”, сформульованих авторами технології:

1. *Задайте контекст ситуації – прозора розпишіть основні цілі та завдання.* Запитайте: “Які способи і нові можливості ми тут і зараз можемо досліджувати й обговорювати?”. Визначте коло учасників, підготуйте і розподіліть різні аспекти обговорюваної проблеми для груп за столиками: різноманітність точок зору завжди збагачує кінцевий результат. Мета обговорення у форматі “Світового кафе” – спільний пошук перспектив і загальний доступ до можливості розвитку й нових перспектив. Таке обговорення зазвичай робить людей більш упевненими в собі, оскільки їм вдалося попрацювати з найбільш актуальними і найбільш дражливіми питаннями, які важливі як для кожного окремо, так і для спільноти в цілому.

2. *Зосереджуйте увагу на тих аспектах проблем, які є по-справжньому важливими:* якщо увагу учасників буде спрямовано на вирішення справді значущих питань, то буде отримано по-справжньому видимий ефект. Обговорення вийде відкритим і глибоким.

3. *Зважайте на думку кожного учасника.* Оскільки кількість учасників обмежується трьома-п’ятьма особами, “промовчати” і відсидітися осторонь буде досить складно. Поважайте кожную думку, адже “неправильних” думок не буває. Запрошуйте кожного до обговорення та співпраці.

4. *Поєднуйте непослануване.* Дуже добре, коли переплітаються різноманітні ідеї і погляди. Також на кінцевий результат позитивно впливає та обставина, що збираються люди з різних професійних сфер.

5. *Щедро діліться успішним досвідом, інсайтами і слухайте уважно інших:* зосередьте увагу на особистих досягненнях і внесках кожного з учасників обговорення.

6. *Розвісьте скатертини на стінах, зберіть докупи результати роботи всіх груп,* щоб максимально наочно були представлені всі внески. Іноді доцільно продовжити дискусію, утворивши єдине велике коло, активізуючи колективний творчий пошук і візуалізуючи його силу.

Отже, у “Світовому кафе” учасники задають проблеми для обговорення і долучаються до розмов широкої тематики. Завдання на основі цієї методики використовують для накопичення ідей та організації обговорення різних питань. За допомогою цієї методики можна також заохочувати учасників самим шукати відповіді на свої запитання (найчастіше йдеться про взаємодію з органами влади, розв’язання тих чи інших громадських проблем тощо).

Якщо зустріч проводиться в аудиторії, меблі розташовують таким чином, щоб вони нагадували інтер’єр кафе. Групи учасників сідають за різні столики. У центрі кожного столика можна покласти питання чи кейс, причому питання на столиках не повторюються. Учасники обговорюють це питання, а потім, через доволі тривалий проміжок часу (від 20 хвилин), групи переходять за інші столики. Наприкінці ключові моменти й висновки обговорень учасники представляють у спільному колі. Важлива обставина: для такої вправи потрібно сформулювати питання, які були б значущими для групи.

Якщо Ви проводите “Кафе” без помічників, ще раз переконайтеся в тому, що кожне з питань, які Ви обрали, буде цікаво обговорювати принаймні п’яти учасникам. Визначте слухачів, які готові взяти на себе роль модератора для того чи того питання. За необхідності окремо проінструктуйте чи підготуйте такого модератора. Його функція – занотовувати основні моменти розмови. Модератор постійно залишається за своїм столиком, він коротко підсумовує перебіг обговорення заданого питання для кожної нової групи, а потім запрошує продовжити розмову.

Учасники і “хазяїн” столика *обговорюють* питання й *записують* усі основні ідеї безпосередньо на столі, покритому аркушем фліпчарта. У цілому цей процес більшою мірою схожий на робочу сесію, а не на презентацію. Не зайвим буде періодично нагадувати учасникам, щоб вони занотовували й схематично представляли основні ідеї.

Після першого раунду обговорення учасники *переходять* до іншого столу (“посланці ідей”). “Хазяїн” столика стисло інформує їх про ідеї, запропоновані в ході попереднього раунду обговорень. Відновлена бесіда збагачується ідеями, темами й питаннями, порушеними в ході попередніх обговорень з іншими учасниками.

Відведіть час на *підбиття підсумків та узагальнення* в ході бесіди з усією групою (не менше ніж 10 хвилин). Результатом є “перехресне запилення” (перенесення) ідей і думок.

4.2.5. Можливості технології “Відкритий простір” для вирішення актуальних політико-правових питань життєдіяльності громади

Технологія “Відкритого простору” (Open Space Technology) – це креативний метод проведення діалогу/дискусій у групах чисельністю вісім і більше осіб. Обговорювати можна практично будь-що; чи не єдине обмеження – мотивованість учасників на роботу та розв’язання актуальних проблемних ситуацій, потреба в пошуку рішень. Тому, аби технологія спрацювала, потрібні ініціатори-“пушери” (від англ. push – штовхати), які мотивовані на розроблення окремих тем чи проблематик і хотіли б скликати нараду для їх обговорення.

“Відкритий простір” як надзвичайно дієвий і доречний інструмент активно використовують у різних куточках світу. До тем, які обговорюють робочі групи, зокрема, належать такі:

- активізація громад шляхом створення та запуску відповідних механізмів їх функціонування;
- участь молоді у прийнятті рішень на місцевому рівні, у вирішенні актуальних завдань громади;
- запуск та реалізація відповідних проєктів;
- пропрацювання проблематики стратегічного розвитку місцевості (громади і т. ін.);
- інші.

Фактично учасники зустрічі у форматі “Відкритого простору” самі визначають план роботи та пропонують питання для обговорення, самі ведуть робочі групи й підбивають підсумки. Кожен може бути як ведучим, так і простим учасником; кожен має рівні з іншими можливості висловлювати думки, організовувати роботу груп чи просто спостерігати за дискусіями.

Це технологія проведення дискусії навколо центральної теми на основі принципу самоорганізації. На початку зустрічі на стіні вивішують незаповнений розклад сесій. Ведучий дає короткі інструкції, й учасники швидко, у певному порядку, заповнюють розклад, який стає програмою роботи на день.

Якщо було проведено попередню підготовчу роботу, на день проведення “Відкритого простору” визначено такі неодмінні його складники:

- 1) запрошені *учасники*;
- 2) *актуальне питання* чи більш-менш окреслене проблемне поле, яке потребує обговорення;
- 3) *місце*, де будуть проходити обговорення, здатне вмістити всіх охочих;
- 4) *ведучий*, який має організувати, запустити та підтримувати весь процес обговорення (але не керувати ним).

Учасники, які прийшли на зустріч у форматі “Відкритий простір”, можуть побачити простору залу, у центрі якої стоять колом стільці (без столів). У центрі кола лежать аркуші паперу, маркери. На стіні можуть висіти символи і плакати з короткими повідомленнями. Робота починається в заздалегідь визначений час.

Щоб створити програму роботи і, власне, розпочати її, необхідно підготувати вільну стіну або велику дошку для розкладу сесій; стикери, на яких учасники записують назви тем, запропонованих для обговорення.

Роль ведучого

Ведучий:

- 1) коротко викладає загальну тему, процеси й цілі технології “Відкритого простору”;
- 2) пояснює *принципи “Відкритого простору”*:
  - *Усі, хто прийшли, – саме ті, хто мав прийти.* Приходять справді ті, кого цікавить ця тема і хто зацікавлений у її глибшому

розумінні й пошуку рішень. Якщо хтось не прийшов, значить він не потрібний.

- *Хто б не прийшов – він потрібний:* учасники самі вирішують, на яку сесію піти згідно зі своїми інтересами й потребами.

- *Усе, що відбувається, – саме те, що має відбуватись. Це єдине, що має відбутися.* Учасники самі вирішують, на які теми проводити дискусії, й організують ці сесії. За рахунок зняття бар'єрів, відмови від обмежень відбувається розширення рамок мислення – учасники роблять якісь відкриття, на основі яких можуть приймати нові рішення.

- *Усе починається, коли настає час.* Натхнення не приходить за розкладом. Для невимушеної розмови не потрібен точний час. Інколи обговорення починається відповідно до часових проміжків, які задає ведучий. Проте якщо нове обговорення, нова тема почалися за кавою, вони можуть стати новою темою обговорення з новим складом учасників. У цей момент важливо не загубити суті розмови і зафіксувати результати обговорень. Тому, коли б це не почалося, – це правильний момент!

- *Коли питання вичерпане – воно вичерпане.* Якщо обговорення завершилося раніше, ніж передбачалося, й учасники задоволені результатом, не варто намагатися ще щось додати. Можна всім подякувати за внесок і піти в іншу групу. Не витрачайте час – переходьте до наступної теми! Або навпаки: учасники дискусії зрозуміли, що їм потрібно більше часу, ніж це передбачено, і вирішили зустрітися для продовження розмови в іншому місці. Це – нормально! Тому якщо кінець – то кінець. Але якщо не кінець – то не кінець. Не витрачайте час даремно, якщо плідні обговорення дійшли кінця!

Крім того, ведучий пояснює єдине правило – “правило двох ніг”: “якщо учасник у якийсь момент зрозумів, що він не може нічого навчитися або йому нема чим поділитися, він повинен підвестися й перейти до іншої групи. Навіть якщо Ви ініціювали тему обговорення і якщо раптом Вам захотілося приєднатися до іншої групи, де, Ви вважаєте, будете більш продуктивними – переходьте!”.

Учасників, які часто переходять із групи в групу, називають “метеликами” або “джмелями”, оскільки вони ніби “перелітають” із квітки на квітку. Такі учасники можуть пити каву, дихати свіжим повітрям, ходити на перекур, тинятися без діла, а можуть несподівано переходити з однієї групи в іншу, ініціювати обговорення, розпо-

відати про результати і відкриття в інших групах. Перші – це “метелики”, другі – “джмелі”. І перші, і другі з погляду динаміки і результатів “Відкритого простору” надзвичайно потрібні: “метелики” можуть “відати” несподівану ідею, а “джмелі” – розкрутити її в динамічне обговорення;

3) пояснивши принципи роботи та встановивши єдине правило, ведучий просить учасників вийти в центр кола й написати питання або тему (дотичні до центральної теми), які вони хотіли б обговорити з іншими учасниками. Учасники зачитують тему вголос і приклеюють стикер у розклад сесій. Учасник, що пропонує питання або тему, має відповідально поставитися до цього: він повинен спрямувати дискусію й доповісти про хід сесії (при цьому йому потрібно викласти в доповіді не свою думку, а думку групи). Важливо пам’ятати: доповідачі повинні подати чіткий звіт про сесію в електронному форматі!

Не можна примушувати учасників пропонувати тему для дискусії або брати участь у ній. Після складання розкладу сесій усі учасники обирають сесію, в роботі яких вони хотіли б узяти участь, і починається дискусія у “Відкритому просторі”.

Отже, не існує обмежень щодо кількості запропонованих підтем під час зустрічі. Коли оголошено і вивішено на стіну всі підтеми, учасники записуються і беруть участь в обраних ними дискусіях. Обговорення загалом тривають по півтори години. Вступна сесія (відкриття і створення порядку денного) триває близько години, навіть на зустрічах з великою кількістю учасників.

Після відкриття та створення порядку денного починається робота в малих групах. Присутні, власне, й організують кожну сесію – роботу малої групи. Учасники вільно вирішують, в якому обговоренні вони хочуть брати участь, а також мають право переходити із групи в групу в будь-який час.

Закриття сесії має свою специфіку:

- Усі учасники збираються на пленарне засідання за годину до закриття зустрічі, щоб поділитися основними ідеями й отриманими знаннями.

- Це не час для традиційних звітів груп: звіти складають у письмовій формі й передають учасникам. Настав момент з’ясувати, чого навчилися і про що дізналися учасники.

- Можна попросити учасників стисло висловити свої думки про минулу зустріч.

І останнє, що хотілося б відмітити: не намагайтеся стиснути “Відкритий простір” у мінімальний відрізок часу. Звичайно захід триває від одного до трьох днів (залежно від бажаного результату). Тривалість зустрічі може бути й коротшою, але в цьому разі неминуче втрачається глибина дискусій. А втім, навіть за один день обговорення, окрім власне результатів цих обговорень, запускаються самоінтеграційні процеси на рівні громади.

4.2.6. Кейси в структурі формування політико-правової компетентності

Особливостям організації та застосування кейсів присвячено чимало наукових розвідок і робіт практичного спрямування (див. зокрема [6]). Спробуємо стисло представити наше бачення кейсів, а вже потім – як їх можна використовувати для формування політико-правової компетентності. *Кейс*, у перекладі з англійської, – *подія, випадок, обставина, важке питання або справа*. Кейс – це певною мірою головоломка, частини якої потрібно скласти, щоб дістати уявлення про ситуацію, яка провокує ці обставини, і про можливі способи залагодження справи, породженої проблемністю цієї ситуації. Кейс являє собою спеціально підготовлений змістовий матеріал – онтологію та опис цих подій і обставин. Матеріал у доступній та однозначно трактованій змістовій формі описує певну ситуацію, умови діяльності, проблеми та узагальнення, на основі яких слід прийняти відповідні рішення. Основна мета змістових проблемних завдань кейса – підготувати групу людей або окремих фахівців, які його вирішують, приймати спільні рішення в ситуації складноорганізованого діалогу. Обсяги кейса варіюють від одного аркуша до декількох десятків (зазвичай до 30) сторінок.

Можливості використання кейсів, коли йдеться про формування політико-правової компетентності молоді, практично невичерпні. Занурення в кейс, необхідність віднаходження рішення створюють умови причетності, залученості молоді до розроблення політико-правової проблематики, формують навички ведення полеміки, розвивають уміння оперувати різною аргументацією та багато іншого.

Кейс-технологія передбачає повну актуалізацію та використання наявних знань, навичок та вмінь для вирішення проблемного завдання.

Організація процесу опрацювання кейса пов'язана з вирішенням організаційних та методичних завдань. *Організаційні завдання* передбачають таке:

- ввести і пояснити правила та умови опрацювання завдань кейса;

- створити умови для підготовки, самостійного опрацювання матеріалів кейса;

- організувати простір для опрацювання кейса;

- визначити й розподілити ролі між учасниками та експертами;

- визначити й пояснити параметри, за якими ті, хто працюють над кейсом, будуть отримувати зворотний зв'язок;

- організувати групову взаємодію і т. ін.

- Крім того, можна виділити спеціальні методичні завдання, які слід вирішити викладачеві перед тим, як організувати роботу з кейсом:

- пояснити, як матеріали курсу можуть бути використані в процесі вирішення конкретного кейса;

- використовуючи метафори, притчі, аналогії, активізувати уяву студентів (учнів) та сформулювати в них настановлення на креативний підхід до вирішення завдань кейса. Добір та використання метафоричних засобів дає змогу кожному окремо і всім разом наблизитися до спільного розуміння обговорюваного питання. В основі цього лежить умова: за допомогою метафори спробувати побачити вже знайоме під новим кутом зору або сформулювати в різних людей спільний погляд на щось нове;

- ще один варіант: відповідно до конкретної теми дібрати такі ігрові креативні вправи (їх проводять безпосередньо перед роботою з кейсом), які б активізували творчий потенціал студентів (учасників). Такі вправи мають бути спрямовані на розвиток та активізацію уяви як головної компоненти творчого мислення. Основою таких вправ повинні стати проблемні ситуації на виявлення суперечностей.

- Спеціальним блоком методичних завдань є організація обговорення та рефлексії вирішення кейса. Серед цих завдань такі:

- визначити умови та правила проведення обговорення. За необхідності відповідним чином переструктурувати простір; якщо ж вирішення кейса фіксувалося на відео, організувати перегляд;
- ще раз наголосити на цілях дискусії: що є предметом аналізу та обговорення, яким має бути результат;
- уточнити або сформулювати питання, які повинні стати предметом обговорення, – це основний засіб організації змістового етапу роботи. Питання мають бути дискусійними, відігравати роль “іскри”, що розпалює дискусію й заохочує студентів (учнів) висловлюватися;
- визначити стратегію ведення дискусії. Відповідно слід мати чіткий план організації обговорення;
- стимулювати обговорення та обмін думками між учасниками;
- підбивати проміжні висновки обговорення, резюмувати. Особливу увагу слід приділити аспектам, на чому потрібно загострити увагу, що виділити як першочергове;
- забезпечити проведення “фінального раунду”, щоб кожен з учасників (і експерти, і ті, хто безпосередньо вирішував кейс) міг по черзі висловити свої враження від обговорення, дати відповідні коментарі, сформулювати актуальні для себе зауваження та пропозиції. Важливо пам’ятати, що завдання кейса не можуть бути вирішені погано чи добре. Тому рекомендації від інших учасників повинні допомагати відрефлексувати себе-у-кейсі учасникові, який його вирішував.

Загалом роль психолога (викладача) – це роль модератора. Він може і повинен когнітивно управляти процедурою аналізу за допомогою чітко оформлених комунікативних патернів пояснення (узагальнення, вербалізація, парафраз тощо – усе те, що дає розширення досвіду й умінь учасників) та організації відповідних дій.

Пропонуємо відтак один з кейсів, що може бути використаний у процесі формування політико-правової компетентності молоді.

Кейс “Випадок на дорозі”

Прочитайте уважно викладену нижче історію.

Іван працює спеціалістом з продажів на заводі. На цей час він шукає більш високооплачувану роботу й дістав запрошення на співбесіду в іншу компанію. Зустріч заплановано на сьогоднішній ранок

на 10.00. Іван дуже сподівається на цю співбесіду, виходить з дому задалегідь і бере автомобіль.

Микола працює електриком в одному з Іваном місті. Сьогодні вранці йому зателефонували зі школи, яку він обслуговує, та викликали через поломку для термінового ремонту. Микола відразу вдяг робочий комбінезон, поклав необхідні інструменти у свій автомобіль і поїхав до школи.

Як звичайно, завантаженість доріг у місті зранку досить велика.

І ось Іван розуміє, що ризикує запізнитися на співбесіду, і починає прискорюватися. Він бачить, що головна дорога заблокована, і вирішує повернутися і їхати більш довгим, альтернативним, маршрутом, аби уникнути заторів на дорозі. Іван раніше ніколи не їздив цією дорогою, хоча йому неодноразово її рекомендував друг, який нещодавно переїхав у цей район міста. Нарешті він виїхав на необхідний йому проспект Перемоги, де розташовується офіс компанії, в якій йому призначено співбесіду. Іван почав нервувати через те, що запізнюється на зустріч.

Микола також бачить, що прямий маршрут до школи заблоковано. Аби заощадити час, він виїжджає на другорядну дорогу, що веде до проспекту Перемоги. На проспекті розміщується школа, що викликала його для ремонту. Микола нервує; він розуміє, що насправді минуло багато часу відтоді, як зі школи йому подзвонили.

Микола під'їжджає до знака зупинки перед виїздом на проспект Перемоги і бачить, що справа наближається автомобіль Івана. Микола, не зупиняючись, швидко виїжджає на проспект Перемоги. Іван різко гальмує і сигналізує кілька разів. Микола сердиться і показує Іванові непристойний жест рукою. Івана це дратує, і він намагається обігнати автомобіль Миколи. Микола не хоче поступатися, тож Іван також збільшує швидкість. Він декілька разів блимає Миколі фарами. Той повертається і вигукує образи на адресу Івана. Іван не хоче поступатися Миколі: їде поруч і далі блимає фарами. Микола вирішує, що з нього вже досить, і блокує машину Івана. Іван натискає на гальма, але не може вчасно загальмувати, аби зупинити машину, і вривається в автомобіль Миколи.

Іван і Микола виходять з машин. Микола каже Івану, що той винен йому гроші на ремонт автомобіля. Іван зауважує, що машина Миколи постраждала значно менше, ніж його автомобіль, і що,

зрештою, оцінювати завдані збитки будуть спеціалісти зі страхування. Микола відповідає, що не може чекати, йому потрібен автомобіль для роботи: він хоче отримати свої гроші відразу – і б'є кулаком по капоту Іванового авто. Іван просить Миколу так не робити, оскільки в тому, що сталося, є і його провина. Микола, охоплений люттю, хапає Івана за руку і, “закликаючи” того до обережності, витягає через вікно власного автомобіля гайковий ключ. Іван, переживаючи через можливі наслідки таких “розборок”, розуміє, що Микола втрачає самоконтроль. Він вивільняє руку і, не кажучи ні слова, направляє до свого автомобіля.

Микола, подумавши, що Іван хоче втекти, знову хапає його за руку, щоб таким чином перешкодити тому сісти в автомобіль. Іван каже Миколі, що зателефонує в поліцію, але той заявляє, що його це не хвилює. Іван бачить, що Микола його не слухає, і знову намагається сісти в автомобіль. Микола заносить угору гайковий ключ, погрожуючи Іванові. Той лякається і піднімає руку, щоб захистити себе. Микола кидається на Івана і б'є його ключем. Іван кричить до Миколи, що той збожеволів. Микола повністю втрачає самоконтроль і знову б'є Івана. Іван хитається і падає на землю. Микола повертається до свого автомобіля, сідає в нього і рушає з місця.

Тим часом два автомобілісти, що проїжджали це місце, зупиняються і телефонують у поліцію і швидку: швидка допомога везе Івана в лікарню, де він змушений залишатися протягом декількох днів. Поліція зупиняє Миколу за кілька кілометрів від місця пригоди.

Іван подає скаргу на Миколу за завдані травми. Микола як відповідач визнає, що ударив Івана гайковим ключем, але наполягає на тому, що зробив це, аби захистити себе. Це ускладнює і змінює процес. Певний час потому Іван і Микола кожен окремо розповідають свою “історію” судді: звичайно, вони пропонують дві суперечливі версії фактів.

Це опис фактів. Уявіть, що Ви суддя на цьому процесі. Кримінальний кодекс може розглядати два види злочинів у цьому випадку: заподіяння шкоди (стаття 37) та умисне легке тілесне ушкодження (стаття 125). А тепер питання для обговорення:

- Яка міра відповідальності кожного з учасників (Івана та Миколи)?
- Якщо йдеться про заподіяння тілесних ушкоджень, то такі злочини караються штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковува-

них мінімумів доходів громадян, або громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до одного року, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років. Яким має бути покарання для Миколи? Чи має бути покараним Іван? Якщо так – то як саме?

- Чи повинні бути компенсовані Іванові і Миколі їхні збитки? Якщо так, то які, кому і якою мірою?

- Що в цьому випадку можна вважати справедливим рішенням? Чому?

- Які наслідки повинна мати ситуація для кожного з учасників? Чому саме такі?

4.3. Програма тренінгу з формування політико-правової компетентності молоді

З огляду на викладене вище пропонуємо повернутися до вже згадуваних “цеглинок” (див. рис. 3.1), на основі яких і буде конструюватися програма тренінгу. Нижче представлено блоки програми тренінгу, кожен з яких має певну завершену цілісність та процесуальну цінність; тренер може компонувати їх відповідно до запитів і конкретних потреб навчального закладу.

Окремі блоки можуть бути об'єднані в певні групи – тренінгові цикли. Вибір та узгодження конкретних блоків тренер визначає сам. Принциповим тут вважаємо лише одну обставину: якщо тренінг використовується як окрема технологія, йому обов'язково мають передувати інформаційні блоки (проблемні лекції, семінарські заняття), де, власне, знаннєві “цеглинки” й повинні бути сформовані. Це пов'язано з тим, що інформаційні повідомлення та інші форми передавання знань, які є в арсеналі тренера, не можуть повною мірою охоплювати всю різноманітність структури “будівлі” політико-правової компетентності.

Нам складно рекомендувати, який з блоків тренінгу має бути першим чи другим або ж якою повинна бути їх послідовність. Очевидно, що кожен сам має обирати для себе послідовність “встановлення” таких блоків, виходячи зі свого бачення потрібності та доцільності для конкретного класу чи групи учнів або студентів.

Перш ніж представити власне блоки програми тренінгу, хотіли б зробити декілька важливих, на наш погляд, зауваг. Отже, аби тренінг був ефективним, *тренерові слід вирішити низку завдань*. Серед них такі:

1) *формування системи уявлень* молодого людини. Тобто тренінг спрямований не так на передавання знань (певної інформації про соціальну дійсність, політику та право, яку людина може засвоїти), як на формування власне системи уявлень особистості (коли інформація про світ засвоюється і вбудовується в її картину світу);

2) *формування системи суб'єктивних стосунків, ставлень, відносин*. Це означає, що тренінг повинен допомогти людині відрефлексувати всю можливу палітру взаємозв'язків своїх потреб, оцінок, ставлень, суджень тощо з об'єктами та явищами світу. Якщо тренерів вдається якісно опрацювати це завдання, то в ході тренінгу в учасників формуватимуться належні компетентності для вирішення актуальних завдань;

3) *формування вмінь*. Результатом реалізації цього завдання має стати готовність людини застосовувати свої знання, навички, уявлення відповідно до актуальної ситуації та поставлених завдань. Тут слід говорити про те, якою мірою засвоєні під час тренінгу способи дії переносяться, транслюються особистістю на реальні ситуації життєдіяльності.

І останнє зауваження. Представлені вище матеріали щодо специфіки використання активних методів у формуванні та розвитку політико-правової компетентності (розділ 4.2) допоможуть зацікавленому читачеві сформувати власне розуміння, *як краще, у яких формах та в якій послідовності використати методичний арсенал тренера* (інформаційні повідомлення, вправи, рольові ігри, групові дискусії, кейси).

У кожному блоці тренінгової програми можна виділити ***чотири основні рівні досягнення мети***.

Когнітивний рівень:

- засвоєння пропонованої моделі дій і ситуацій її застосування на словесному рівні: мети досягнуто, якщо учасник тренінгу здатний відповідати на поставлені запитання або застосовувати отримані теоретичні знання під час обговорення, навести приклади для вирішення реальних практичних завдань;

- розпізнавання моделі або розуміння її відсутності в діях інших: мети досягнуто, якщо учасник тренінгу вказує на наявність або відсутність моделі в діях інших членів групи (або в заздалегідь підготовленому відеозаписі) – і без підказки;

- розпізнавання моделі або розуміння її відсутності у власних діях на тренінгу.

Оціночний рівень:

- позитивне осмислення моделі на тренінгу: мети досягнуто, якщо учасник тренінгу отримує задоволення від процесу засвоєння моделі на тренінгу;

- позитивне осмислення моделі під кутом зору особистих потреб і застосовності її в повсякденному житті: мети досягнуто, якщо учасник тренінгу вказує на конкретну ситуацію за межами тренінгу, в якій він успішно застосовував модель чи збирається її застосувати.

Рівень дій:

- усвідомлення дії відповідно до моделі незалежно від ситуації її застосування: мету можна вважати досягнутою, якщо учасник тренінгу здатний відтворити модель на рівні дій за інструкцією ведучого;

- усвідомлення дії відповідно до моделі в конкретних ситуаціях її застосування: мети досягнуто, якщо учасник тренінгу не тільки здатний відтворити модель у цілому, а й правильно приймає рішення про застосування або незастосування цієї моделі в кожній конкретній ситуації тренінгу;

- неусвідомлені дії згідно з моделлю в одних типах ситуацій і всупереч моделі – в інших ситуаціях, які її потребують: мети досягнуто, якщо в репертуарі дій учасників тренінгу представлено навчальну модель хоча б в одній ситуації тренінгу;

- неусвідомлені дії згідно з моделлю у всіх ситуаціях її застосування: мети досягнуто, якщо модель застосовується у всіх ситуаціях, які цього вимагають, – під час тренінгу і за межами тренінгів.

Рівень групових процесів:

Розвиток групової динаміки на тренінгу – це не самоціль, а засіб підвищення навченості кожного його учасника. Цілі управління груповим процесом не конкретизуються для кожного окремого блоку, вони є наскрізними для всього тренінгового циклу. Клімат пси-

хологічної безпеки (“усе що відбувається в групі, залишається в групі”) має бути створений під час знайомства та підтримуватися протягом усього часу проведення тренінгу.

Розгляньмо тепер блоки тренінгу.

Блок: Психологічний контакт та цінність Іншого

Тривалість: 2-3 сеанси.

Цілі:

- розуміння причинного зв'язку між налагодженням, збереженням і розривом психологічного контакту в процесі залагодження різноманітних проблемних ситуацій;
- засвоєння схем психологічних механізмів налагодження психологічного контакту – відпрацювання моделі парціальних етапів ділової бесіди;
- розпізнавання руху парціальними етапами ділової бесіди в інших членів групи і в себе;
- усвідомлення недостатності володіння навичками налагодження контакту та наслідків цього для ефективної взаємодії з Іншим;
- використання механізмів налагодження психологічного контакту;
- рефлексія власних форм взаємодії та стратегій взаємодії Іншого; рефлексія власних настановлень, оцінок, ставлень;
- розвиток процесів групової динаміки.

Блок: Права та обов'язки громадянина

Тривалість: 2-3 сеанси.

Цілі:

- розуміння прав та обов'язків громадянина, зон його відповідальності і зобов'язань перед іншими членами суспільства та державою; формування уявлень про громадянську активність і громадянську позицію особистості;
- розвиток навичок рефлексії власних форм громадянської активності та рефлексії форм і виявів громадянської позиції Іншого;
- розпізнавання типів громадянської позиції Іншого та власної;
- усвідомлення наявності різних форм громадянської активності, їх варіативності для ефективної взаємодії з Іншим;

- використання різноманітних форм громадянської позиції для вирішення проблемних питань у політико-правовому полі;
- рефлексія власних прав та обов'язків як громадянина, визначення локусу власної відповідальності перед державою;
- розвиток процесів групової динаміки.

Блок: Взаємодія з владними інститутами

Тривалість: 3-4 сеанси.

Цілі:

- розуміння функцій влади і владних інститутів; розуміння принципових відмінностей між владою і представником влади (чиновником, що виконує делеговані йому функції);
- засвоєння прийомів ефективної побудови стосунків з представниками влади;
- розпізнавання типових помилок під час взаємодії з владними інститутами (поліція, прокуратура, інші фіскальні органи);
- визнання збитків, яких людина зазнає чи завдає Іншому (у тому числі державі), коли вдається до неконструктивних чи протиправних (хабарі, відкати, послуга чи допомога у вирішенні якогось значущого питання, інші корупційні схеми) форм взаємодії задля вирішення актуальних питань;
- свідоме уникання неефективних способів організації взаємодії з представниками влади;
- рефлексія власного ставлення до представників влади як основа для побудови ефективних стосунків між громадянином і владою;
- розвиток процесів групової динаміки.

Блок: Закон і Порядок. Право і Справедливість

Тривалість: 3-4 сеанси.

Цілі:

- поінформованість про право як основу порядку; розуміння функцій закону в регулюванні суспільних відносин;
- засвоєння рефлексивних схем оцінювання “справедливого рішення”;
- визнання кожним учасником тренінгу необхідності вдосконалювати свої критерії оцінювання справедливого і несправедливого шляхом включення Іншого в систему такого оцінювання;

- розрізнення правових і неправових елементів у діях членів групи і у своїх діях; виявлення власних обмежень, коли йдеться про прийняття рішень у політико-правовій сфері;
- свідоме уникнення прийняття проблемного політико-правового рішення (що не може бути інтерпретовано однозначно) під тиском, оскільки воно не буде відповідати критеріям справедливості;
- рефлексія правових і неправових дій у власній активності та активності Іншого; опанування навичок оцінювання справедливості прийнятого рішення на основі поділяння спільних цінностей з Іншим, розуміння “справедливості для двох, а не лише для одного”;
- розвиток процесів групової динаміки.

Блок: Інтереси одного та інтереси спільноти. Державна політика і якість життя

Тривалість: 3-4 сеанси.

Цілі:

- поінформованість про державну політику загалом і державну молодіжну політику зокрема; розуміння того, як державна політика впливає на якість життя; усвідомлення впливу та можливостей держави щодо задоволення інтересів громадян та окремих спільнот; розуміння ролі організаційних спільнот у побудові впливу на державну політику та якість життя;
- засвоєння ефективних прийомів побудови впливу на рішення влади;
- уявлення про інтереси сторін як основу для спільних дій з розроблення, реалізації, використання державних програм, що стосуються молоді;
- уміння погоджувати власні інтереси з інтересами Іншого;
- свідоме уникання неефективних способів відстоювання власної позиції; застосування навичок погодження власних інтересів та інтересів спільноти;
- усвідомлення можливих форм конструктивної організації взаємодії громадянина, члена організованої спільноти (асоціації, навчального закладу) та державних органів задля найбільш повного задоволення інтересів сторін; рефлексія власних можливостей і необхідних дій під кутом зору реалізації спільних інтересів держави та організаційних спільнот, членами яких є учасники тренінгу;
- розвиток процесів групової динаміки.

Блок: Конфлікти і подолання суперечностей

Тривалість: 3-4 сеанси.

Цілі:

- засвоєння знань про переваги і недоліки конфлікту як методу розв'язання проблем і суперечностей у вирішенні політико-правових завдань;
- осмислення відмінностей між суперечністю і конфліктом; ознайомлення з альтернативними способами усунення конфлікту, суперечності;
- засвоєння знань про чотири основні стратегії залагодження конфлікту, їхні переваги та недоліки, а також умови, що зумовлюють застосування кожного з них;
- формування вміння управляти конфліктами;
- розпізнавання стратегій учасників конфлікту, визначення моментів зміни стратегії (своєї та інших учасників), оцінювання обґрунтованості вибору стратегії;
- адекватне оцінювання своєї ролі під час конфлікту, формулювання своїх основних помилок в управлінні конфліктом;
- засвоєння на рівні дій основних прийомів управління конфліктом:
- уміння брати під контроль свої емоції, не втрачати орієнтації в розгортанні ситуації і діях партнера;
- встановлення за уявними причинами конфлікту справжньої суперечності;
- локалізація конфлікту (предметом обговорення є не особистість партнера, а проблема);
- дистанціювання від конфлікту і рефлексія запобігання особистій залученості в конфлікт, отримання ігрового задоволення від самого процесу конфліктування;
- розвиток процесів групової динаміки.

Блок: Об'єктивна ситуація і її прогнозування. Очікування та відповідальність політико-правових суб'єктів

Тривалість: 3-4 сеанси.

Цілі:

- розуміння принципових відмінностей між об'єктивною ситуацією та особливостями її сприймання, розуміння необхідності рефлексії власного ставлення як основи бачення ситуації;

- засвоєння технік опрацювання очікувань та локусів відповідальності (як власних, так і партнерів);
- навички рефлексії власних очікувань та ідентифікування очікувань інших, що впливають на розвиток ситуації;
- визнання вигод, які дає прогнозування розвитку ситуації на основі очікувань та відповідальності різних суб'єктів, що є учасниками ситуації;
- правильний вибір і застосування технік виявлення очікувань та оформлення самовизначення себе й інших у ситуації;
- керування розвитком ситуації за допомогою організації самовизначення учасників актуальної політико-правової ситуації;
- розвиток процесів групової динаміки.

Блок: Я та Інші в ситуації: прогноз і моделювання

Тривалість: 3-4 сеанси.

Цілі:

- усвідомлення принципових відмінностей між “бути в ситуації” і “бути над ситуацією”; розуміння можливостей управління ситуацією шляхом залучення власних ресурсів та ресурсів Іншого для вироблення погодженого рішення в напружених, складних, критичних політико-правових ситуаціях;
- засвоєння технік рефлексування “себе-в-ситуації” та “Іншого-в-ситуації”, відпрацювання навичок прогнозування розвитку ситуації, її моделювання;
- розпізнавання технік, стратегій та прийомів (як у себе, так і в інших членів групи), що використовуються для опанування ситуації;
- визнання вигод, які дає прогнозування розвитку ситуації для моделювання дій суб'єктів, що є учасниками цієї ситуації;
- правильний вибір і застосування технік рефлексування відповідно до типу об'єктивної ситуації (складна, напружена, критична і т. ін.) та дій партнерів;
- керування розвитком ситуації за допомогою технік рефлексії (усвідомлення можливих форм та рівнів залученості в ситуацію; рефлексія як власних очікувань та відповідальності, так і сподівань та відповідальності інших суб'єктів, залучених в актуальну політико-правову ситуацію, застосування навичок займання рефлексивної позиції в складних процесах життєдіяльності);
- розвиток процесів групової динаміки.

Висновки до розділу

Становлення й формування політико-правової компетентності людини відбувається завдяки залученню її в систему обговорень реальних життєвих колізій, що дає змогу зняти небайдужість, сформувати розуміння ситуації та “живе знання” про неї, політико-правові наслідки її розвитку тощо. Реальне формування політико-правової компетентності особистості стає можливим лише тоді, коли спирається на завдання, що передбачають особистісну участь суб’єкта. Це означає, що лише максимально наближені до реальності завдання – дискусії, рольові ігри, курсові проекти, життєві ситуації чи проблемні ситуації політико-правового змісту (кейси) – можуть забезпечити формування “живого знання” (досвіду суб’єкта), що стане частиною його картини світу. Однак без власне політико-правових знань отримати такий досвід буде досить складно, тож ігрові форми мають бути доповнені проблемно орієнтованими лекційними заняттями. І головне, за будь-яких обставин усі теми, завдання, матеріали для розроблення питань та формування політико-правової компетентності молоді мають базуватися на запитах суспільства і держави.

Література до розділу

1. *Абульханова К. А.* Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды / К. А. Абульханова. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж : Модэк, 1999. – 224 с.
2. *Козлов Н. И.* Обращение [Электронный ресурс] / Н. И. Козлов. – Режим доступа : <http://www.psychologos.ru/articles/view/obraschenie>.
3. *Равен Дж.* Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация : пер. с англ. / Джон Равен. – М. : Когито-Центр, 2002. – 396 с.
4. *Сіверс З. Ф.* Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди / З. Ф. Сіверс // 10 x 20 : зб. наук. праць / Нац. акад. пед. наук

України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Ліра-К, 2014. – С. 96–104.

5. Ситуационный анализ, или Анатомия кейс-метода / под ред. Ю. П. Сурмина. – К. : Центр инноваций и развития, 2002. – 286 с.
6. *Туркот Т. І.* Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / Т. І. Туркот. – К. : Кондор, 2011. – 628 с.

Розділ 5

ПРИКЛАДНІ ТЕХНОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

У розділі представлено сучасні методи і методики дослідження проблематики становлення та розвитку політико-правової свідомості особистості. Більшість методик наведено українською мовою. Усі вони взяті з відкритих джерел, при цьому даються відповідні посилання на використані ресурси. Проте нам не вдалося відшукати відомості про адаптацію та апробацію цих методик на українській вибірці, тож зацікавлений дослідник, коли застосовуватиме відповідні опитувальники, інтерпретуватиме отримані результати й складатиме прогнози, має зважати на цю обставину. Деякі методики подано мовою оригіналу (російською). Це зроблено свідомо, оскільки ми не здійснювали переклад та апробацію цих методик українською мовою. (Вважаємо, що білінгвістичність населення України допускає можливість використання оригінальної версії згаданих методик).

5.1. Методи дослідження особистісних ставлень до Іншого

Експрес-опитувальник “Індекс толерантності”

(за Г. У. Солдатовою, О. О. Кравцовою, О. Є. Хухлаєвим,
Л. А. Шайгеровою)

Цит. за: Павленко В. М. *Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія* / В. М. Павленко, М. М. Мельничук; авт. післямови В. Ф. Моргун. – Полтава : Мирон І. А., 2014. – 244 с.

Мета дослідження: вивчення толерантності як риси особистості, загального рівня толерантності; визначення рівня етнічної та соціальної толерантності.

Інструкція для учасників опитування:

Шановний учаснику дослідження! Оцініть, будь ласка, наскільки Ви згодні або не згодні з наведеними нижче твердженнями і відповідно до цього поставте галочку або будь-яку іншу позначку напроти кожного твердження:

№ пор.	Твердження	<i>Абсолютно не згодний</i>	<i>Не згодний</i>	<i>Скоріше не згодний</i>	<i>Скоріше згодний</i>	<i>Згодний</i>	<i>Повністю згодний</i>
1.	У засобах масової інформації може бути представлена будь-яка думка						
2.	У змішаних шлюбах зазвичай більше проблем, ніж у шлюбах між людьми однієї національності						
3.	Якщо друг зрадив, треба йому помститися						
4.	До кавказців будуть ставитися краще, якщо вони змінять свою поведінку						
5.	У суперечці може бути правильно тільки одна точка зору						
6.	Злиденні й бездомні самі винуваті у своїх проблемах						
7.	Нормально вважати, що твій народ кращий, ніж усі інші						
8.	З неохайними людьми неприємно спілкуватися						
9.	Навіть якщо в мене є своя думка, я готовий дослухатися й до інших						
10.	Усіх психічно хворих людей необхідно ізолювати від суспільства						
11.	Я готовий прийняти як члена своєї сім'ї людину будь-якої національності						
12.	Біженцям треба допомагати не більше, ніж усім іншим, тому що в місцевих проблем не менше						

№ пор.	Твердження	Абсолютно не згодний	Не згодний	Скоріше не згодний	Скоріше згодний	Згодний	Повністю згодний
13.	Якщо хтось поводить ся зі мною грубо, я відповідаю тим же						
14.	Я прагну, щоб серед моїх друзів були люди різних національностей						
15.	Щоб навести порядок у країні, потрібна “сильна рука”						
16.	Приїжджі повинні мати ті ж права, що й місцеві жителі						
17.	Людина, яка думає не так, як я, викликає в мене роздратування						
18.	До деяких націй і народів важко добре ставитися						
19.	Безладдя мене дуже дратує						
20.	Будь-які релігійні течії мають право на існування						
21.	Я можу увявити чорношкіру людину своїм близьким другом						
22.	Я прагну стати більш терпимим людиною щодо інших						

Обробка та інтерпретація результатів дослідження:

Для кількісного аналізу обраховується загальний результат, без розподілу на субшкали.

Кожна відповідь на пряме твердження оцінюється балами від 1 до 6 (“абсолютно не згодний” – 1 бал, “повністю згодний” – 6 балів). Відповідям на протилежні твердження присвоюються реверсивні бали (“абсолютно не згодний” – 6 балів, “повністю згодний” – 1 бал). Потім отримані бали підсумовуються.

Номери прямих тверджень: 1, 9, 11, 14, 16, 20, 21, 22.

Номери протилежних тверджень: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 19.

Індивідуальна або групова оцінка виявленого рівня толерантності може лежати в таких межах:

22-60 – низький рівень толерантності. Такі результати свідчать

про високу інтолерантність людини й наявність у неї виражених інтолерантних настановлень щодо навколишнього світу й людей;

61-99 – середній рівень. Такі результати показують респонденти, для яких характерне поєднання як толерантних, так і інтолерантних рис. В одних соціальних ситуаціях вони поведуться толерантно, в інших, навпаки, можуть виявляти інтолерантність;

100-132 – високий рівень толерантності. Представники цієї групи мають виражені риси толерантної особистості. Разом з тим слід розуміти, що результати, що наближаються до верхньої межі (понад 115 балів), можуть свідчити про розмивання в людини “меж толерантності”. Це може бути пов’язано, приміром, із психологічним інфантилізмом, тенденціями до потурання, поблажливості або байдужості. Також важливо враховувати, що респонденти, які “потрапили” під цей діапазон, можуть демонструвати високий рівень соціальної бажаності (особливо якщо їм відомі погляди дослідника й мета дослідження).

Для *якісного аналізу* аспектів толерантності можна використовувати поділ на такі субшкали:

1. Етнічна толерантність: 2, 4, 7, 11, 14, 18, 21.
2. Соціальна толерантність: 1, 6, 8, 10, 12, 15, 16, 20.
3. Толерантність як риса особистості: 3, 5, 9, 13, 17, 19, 22.

Діагностика загальної комунікативної толерантності

(за В. В. Бойком)

Цит. за: *Павленко В. М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія / В. М. Павленко, М. М. Мельничук; авт. післямови В. Ф. Моргун. – Полтава: Мирон І. А., 2014. – 244 с.*

Мета дослідження: вивчення рівня загальної комунікативної толерантності.

Інструкція для учасників опитування:

Оцініть, будь ласка, наскільки наведені нижче судження справджуються щодо Вас. Для оцінювання використовуйте бали від 0 до 3, де:

- 0 – зовсім не справджуються;
- 1 – справджуються певною мірою;

- 2 – справджуються значною мірою;
3 – цілком справджуються.

Шкала 1. Неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини

№ пор.	Твердження	Бали
1.	Повільні люди зазвичай нервують мене	
2.	Мене дратують метушливі, непосидючі люди	
3.	Шумні дитячі ігри мене стомлюють	
4.	Оригінальні, нестандартні, яскраві особистості найчастіше діють на мене негативно	
5.	Бездоганна у всіх відношеннях людина насторожила б мене	
Усього:		

Шкала 2. Використання себе як еталона, коли слід оцінити поведінку й спрямованість думок інших людей

№ пор.	Твердження	Бали
6.	Мене зазвичай виводить із рівноваги некмітливий співрозмовник	
7.	Мене дратують любителі поговорити	
8.	Мені важко підтримувати розмову з нецікавим для мене супутником у поїзді (літаку), розпочату з його ініціативи	
9.	Мене б обтяжували розмови випадкового супутника, який поступається мені за рівнем знань і культури	
10.	Мені важко знайти спільну мову з партнерами іншого, ніж у мене, інтелектуального рівня	
Усього:		

Шкала 3. Категоричність або консерватизм під час оцінювання інших людей

№ пор.	Твердження	Бали
11.	Зовнішній вигляд (зачіски, косметика, вбрання) сучасної молоді викликає неприємні почуття	
12.	Так звані “нові росіяни” звичайно створюють неприємне враження або через безкультур’я, або через жадобу наживи	
13.	Представники деяких національностей у моєму оточенні відверто мені несимпатичні	
14.	Є тип чоловіків (жінок), зовсім для мене нестерпний	
15.	Терпіти не можу ділових партнерів з низьким інтелектуальним або професійним рівнем	
Усього:		

Шкала 4. Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття в разі зіткнення з некомунікабельними якостями партнерів

№ пор.	Твердження	Бали
16.	Вважаю, що на брутальність треба відповідати тим же	
17.	Мені важко приховати, якщо людина для мене чимось неприємна	
18.	Мене дратують люди, що прагнуть у суперечці наполягати на своєму	
19.	Мені не подобаються самовпевнені люди	
20.	Зазвичай мені важко стриматися від зауваження на адресу озлобленої або нервової людини, коли та штовхається в транспорті	
Усього:		

Шкала 5. Прагнення переробити, перевиховати партнерів

№ пор.	Твердження	Бали
21.	Я маю звичку повчати інших	
22.	Невиховані люди мене обурюють	
23.	Я часто ловлю себе на тому, що намагаюся когось виховувати	
24.	Я за звичкою постійно роблю комусь зауваження	
25.	Я люблю командувати близькими	
Усього:		

Шкала 6. Прагнення підлаштувати партнера під себе, зробити його “зручним”

№ пор.	Твердження	Бали
26.	Мене дратують старі люди, коли вони в годину пік товпляться в міському транспорті або в магазинах	
27.	Жити в номері готелю зі сторонньою людиною для мене просто катування	
28.	Коли партнер не погоджується в чомусь із моєю правильною позицією, то це дратує мене	
29.	Я виявляю нетерпимість, коли мені заперечують	
30.	Мене дратує, якщо партнер робить щось по-своєму, не так, як мені того хочеться	
Усього:		

Шкала 7. Невміння вибачати іншим помилки, незручність, ненавмисно заподіяні Вам неприємності

№ пор.	Твердження	Бали
31.	Зазвичай я сподіваюся, що мої кривдники отримають те, що заслужили	
32.	Мені часто дорікають, що я буркотун	
33.	Я довго пам'ятаю образи від тих, кого я ціную або поважаю	
34.	Не можна вибачати колегам по роботі нетактовні жарти	
35.	Якщо діловий партнер ненавмисно зачепить моє самолюбство, я все одно ображуся на нього	
Усього:		

Шкала 8. Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, створюваного іншими людьми

№ пор.	Твердження	Бали
36.	Я засуджую людей, які люблять поплакатися в чужу жилетку	
37.	Внутрішньо я не схвалюю своїх знайомих, які за будь-якої нагоди готові розповідати про свої хвороби	
38.	Я намагаюся ухилитися від розмови, коли хтось починає скаржитися на своє сімейне життя	
39.	Зазвичай я без особливої уваги вислуховую сповіді друзів (подруг)	
40.	Мені іноді подобається подратувати кого-небудь із рідних або друзів	
Усього:		

Шкала 9. Невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших

№ пор.	Твердження	Бали
41.	Звичайно мені важко йти на поступки партнерам	
42.	Мені важко знаходити порозуміння з людьми, в яких поганий характер	
43.	Звичайно мені складно пристосовуватися до нових партнерів по спільній роботі	
44.	Я намагаюся не підтримувати відносин з диваками	
45.	Найчастіше я із принципу наполягаю на своєму, навіть якщо розумію, що партнер має рацію	
Усього:		

Обробка та інтерпретація результатів дослідження:

За кожною шкалою обчислюється загальна сума балів. Максимальна кількість балів за кожною шкалою – 15, загальна за всіма шкалами – 135. Чим більше респондент набрав балів, тим вищий у нього ступінь нетерпимості до оточення. З'ясувалося, що опитані набирають різну кількість балів: вихователі ДОУ – у середньому 31 бал, медсестри – відповідно 43, лікарі – 40 балів. Аналіз відповідей за окремими шкалами дає змогу визначити найбільш характерні аспекти й тенденції вияву комунікативної толерантності й інтолерантності.

Опитувальник “Особливості політичної соціалізації”

(за Є. В. Чорним, російською мовою)

Цит. за: *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / за заг. ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. В. О. Васютинський, О. А. Ліщинська. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 5-6. – С. 84–89.*

Інструкція:

Внимательно и последовательно прочтите приведенные ниже утверждения. Если Вы согласны с утверждением, поставьте рядом с его номером знак “+”, если не согласны, то знак “-”.

1. Только власть позволяет поддерживать порядок в обществе и безопасность граждан.
2. Я не понимаю, почему люди позволяют политике вторгаться в их жизнь, влиять на нее.
3. В целом в Украине достаточно профессиональная и честная судебная власть.
4. Если бы не политики, общество распалось на разрозненные враждующие группы.
5. Для меня активное участие в политической жизни общества – это не только гражданский долг, но и весьма интересное занятие.
6. Я неплохо разбираюсь в нюансах политической жизни и идеологической разноголосицы в Украине.
7. Правильно работающая система власти способствует счастливой жизни граждан.
8. Я очень редко смотрю новости политической жизни по телевидению.
9. Честный, бескорыстно служащий своему народу политик – это сказка для наивных.
10. Украинская милиция действительно служит народу, выполняя тяжелую и неприятную работу “санитаров общества”.
11. Не вижу никакого смысла в том, чтобы активно участвовать в политической жизни.
12. Меня не назовешь политически грамотным человеком.
13. Власть способствует организации и нормальному функционированию всех сфер общественной и личной жизни.
14. Все, что связано с политикой, вызывает у меня отвращение.

15. Местная власть по мере сил и возможностей работает во благо населения нашего города.
16. В политику, как правило, приходят люди, достигшие высот в своей профессии.
17. Чувствую, что вряд ли явлюсь на избирательный участок во время ближайших выборов.
18. Я обладаю прочными и устойчивыми знаниями об особенностях и проблемах политической реальности в Украине.
19. Всякая власть от Бога, поэтому ее нужно смиренно принимать.
20. Значительная часть моего общения с друзьями и близкими посвящена обсуждению политических проблем.
21. Чтобы добиться положения в политике, необходимо быть терпимым к нарушениям общечеловеческих моральных норм.
22. Для того чтобы получить от власти то, что тебе положено, всегда приходится что-то давать чиновнику.
23. Хочу и буду участвовать в политической жизни.
24. Я недостаточно хорошо разбираюсь в политике, чтобы осознанно и ответственно подойти к выбору кандидата в законодательный орган власти.
25. Если власть антинародна, ее нужно заменить любыми способами.
26. Политика больше, чем любая другая деятельность, дает возможность реализовать свой личностный потенциал.
27. Власть не склонна “сдавать своих”, поэтому, если уж человек попал во “властную колоду”, его будут перемещать снизу вверх и обратно, но не выбросят из системы.
28. Я остро переживаю все, что происходит в политической жизни Украины.
29. Меня невозможно втянуть в активную политику.
30. У меня есть четкие идеологические предпочтения и политические пристрастия.
31. Любая политическая власть – это неприемлемая для меня форма насилия.
32. Депутаты, работающие в Верховной Раде, в основном честные и порядочные люди.
33. Меня волнуют события политической жизни Крыма.
34. Я хотел бы проверить свои возможности, активно включившись в политическую деятельность.

35. Обязательно приду на следующие выборы и проголосую так, как сочту нужным.
36. Политика – это закрытая для меня система, я не понимаю, что там творится.
37. Чем выше уровень власти, тем более она беспринципна, а зачастую – преступна.
38. Политика – основная сфера жизни общества и поэтому весьма важная часть моей жизни.
39. Я бы участвовал в борьбе против антинародной власти.
40. Мне не хочется поддерживать ни одну политическую силу в Украине.
41. Политическая жизнь общества не интересует меня.
42. Основная функция власти – подавление свободы личности.
43. Политикой занимаются люди, неспособные быть успешными в нужных и полезных профессиях.
44. Мои представления о политической жизни в Украине позволяют совершать осознанный выбор в соответствующих ситуациях.
45. Я часто испытываю желание принять участие в важных политических событиях.
46. Считаю, что мои знания о политике отрывочны и противоречивы.
47. Включиться в профессиональную политическую деятельность означало бы для меня перечеркивание моих принципов, интересов, жизненных целей.
48. Между властью и народом всегда непреодолимый барьер.

Укажите, пожалуйста:

пол _____

национальность _____

специальность, по которой Вы обучаетесь, или профессию (если работаете) _____

Ключ до опитувальника “Особливості політичної соціалізації”

Назва шкали	Пряма шкала	Обернена шкала
Шкала 1. Сприйняття влади та окремих її характеристик	1; 7; 13; 19	25; 31; 39; 42
Шкала 2. Ставлення до політики	20; 28; 33; 38	2; 8; 14; 41

Назва шкали	Пряма шкала	Обернена шкала
Шкала 3. Ставлення до політиків	4; 16; 26; 34	9; 21; 43; 47
Шкала 4. Ставлення до інститутів влади	3; 10; 15; 32	22; 27; 37; 48
Шкала 5. Мотиваційний блок політичної свідомості	5; 23; 35; 45	11; 17; 29; 40
Шкала 6. Когнітивний блок політичної свідомості	6; 18; 30; 44	12; 24; 36; 46

Шкала 1. Сприйняття влади та окремих її характеристик.

Високі бали за цією шкалою інтерпретуються так: влада сприймається і приймається як неодмінний атрибут суспільного життя, що означає існування соціуму, гарантує безпеку і конструктивні можливості особистості. Низькі бали: влада сприймається як неминуче зло, результат недосконалості суспільства та індивідів; сама влада видається також далекою від досконалості, оскільки складається з людей, що прагнуть нею скористатися для досягнення корисливих цілей.

Шкала 2. Ставлення до політики. Високі бали інтерпретуються так. Ставлення позитивне і зацікавлене: політика сприймається як центральне й організаційне начало суспільного життя, життєво необхідне для нормального існування суспільства і людини. Низькі бали: негативне або індиферентне ставлення до політики як до сфери життя і діяльності, неодмінно пов'язаної з брудом, брехнею, маніпулюванням громадською та індивідуальною свідомістю; різке дистанціювання від цієї сфери життя.

Шкала 3. Ставлення до політиків. Високі бали: розуміння і прийняття значущості ролі політиків у громадському житті, перевагу позитивного ставлення до політичної діяльності, визнання прагнення або ймовірності активного долучення до політичної діяльності. Низькі бали: неприйняття самого факту визнання професійної політичної діяльності як корисної і необхідної, різко негативна стереотипізація сприйняття їх діяльності.

Шкала 4. Ставлення до інститутів влади. Високі бали: інститути влади сприймаються як необхідний і єдино можливий механізм реалізації законів, норм суспільного життя, що відображає і захищає основні цінності соціуму. Низькі бали: негативне сприйняття інститутів влади через їх неефективність, відчуженість від народу, корумпованість і кримінальну орієнтованість.

Шкала 5. Мотиваційний блок політичної свідомості. Високі бали: стала мотиваційна система щодо політики, влади, політичної діяльності; осмислене прагнення до того чи іншого типу політичної участі, політичної поведінки. Низькі бали: розмитість, суперечливість або нерозвиненість мотивації щодо сфери політичного життя, невизначеність прагнень щодо типів політичної поведінки.

Шкала 6. Когнітивний блок політичної свідомості. Високі бали: зрілість, структурованість, визначеність, стійкість системи ідеологічних уподобань і політичних орієнтацій. Низькі бали: нерозвиненість, дифузність, суперечливість, нестійкість системи ідеологічних уявлень, політичних поглядів та орієнтацій.

Діагностика прийняття інших

(за В. Феєм, російською мовою)

Джерело методики: *Діагностика прийняття других (по шкале В. Фея) // Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002. – С. 157–158.*

Методика “Діагностика прийняття інших” В. Фея призначена для діагностування рівня прийняття інших людей. Використовується переважно для тестування школярів 5-11 класів, а також першокурсників для кращої їх адаптації.

Розрізняють два типи реагування під час спілкування: реактивне і проактивне. Про реактивний тип говорять, коли особа неспроможна керувати собою, навіть якщо їй і вдається придушити спалах емоцій. Проактивний (проективний) тип – коли між стимулом і реакцією витримується пауза для осмислення і вибору найкращого реагування.

Проактивні люди мають свободу вибору щодо того, як реагувати на ту чи іншу подію. Для проактивного реагування головним є прийняття, визнання Іншого та повага до самого себе. Як відомо, ми ставимося до інших так, як до себе, а отже, прийняття себе є невід’ємною умовою здатності приймати Іншого з його “інакшістю”.

Тест В. Фея складається з 18 питань. Приблизний час тестування становить 10-15 хвилин.

Текст опитувальника (мовою оригіналу)

Інструкція. Внимательно прочитайте (прослушайте) суждения опросника. Варианты ответов по всем суждениям даны на специальном бланке. Если вы считаете, что суждение верно и соответствует вашему представлению о себе и других людях, то в бланке ответов напротив номера суждения отметьте степень вашего согласия с ним, используя предложенную шкалу:

- практически всегда;
- часто;
- иногда;
- случайно;
- очень редко.

Бланк

№	Всегда	Часто	Редко	Никогда	Очень редко
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10					
11					
12					
13					
14					
15					
16					
17					
18					

Опросник

1. Людей достаточно легко ввести в заблуждение.
2. Мне нравятся люди, с которыми я знаком(а).
3. В наше время люди имеют очень низкие моральные принципы.

4. Большинство людей думают о себе только положительно, редко обращаясь к своим отрицательным качествам.
5. Я чувствую себя комфортно практически с любым человеком*.
6. Все, о чем люди говорят в наше время, сводится к разговорам о фильмах, телевидении и других глупых вещах подобного рода.
7. Если кто-либо начал делать одолжение другим людям, то они сразу же перестают уважать его.
8. Люди думают только о себе.
9. Люди всегда чем-то недовольны и ищут что-то новое.
10. Причуды большинства людей очень трудно вытерпеть.
11. Людям определенно необходим сильный и умный лидер.
12. Мне нравится быть в одиночестве, вдали от людей.
13. Люди не всегда честно ведут себя с другими людьми.
14. Мне нравится быть с другими людьми*.
15. Большинство людей глупы и непоследовательны.
16. Мне нравится быть с людьми, чьи взгляды отличаются от моих*.
17. Каждый хочет быть приятным для другого*.
18. Чаще всего люди недовольны собой.

Ключ до методики діагностики прийняття інших В. Фей та обробка результатів.

У разі відповіді “практически всегда” нараховується 0 балів, “часто” – 1 бал, “иногда” – 2 бали, “случайно” – 3 бали, “очень редко” – 4 бали.

Підраховується сума балів, набрана досліджуваним. За твердженнями, зазначеними зірочкою (*), бали підраховуються у зворотному порядку.

Таблиця інвертування оцінок респондентів

0	1	2	3	4
4	3	2	1	0

Інтерпретація результатів тесту:

- 60 балів і більше – високий показник прийняття інших;
- 45-60 балів – середній показник прийняття інших з тенденцією до високого;
- 30-45 балів – середній показник прийняття інших з тенденцією до низького;
- 30 балів і менше – низький показник прийняття інших.

5.2. Методи вивчення Я-концепції особистості

Вивчення ціннісних орієнтацій особистості

(за Ш. Шварцем)

Джерело методики: Павленко В. М. *Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія / В. М. Павленко, М. М. Мельничук; авт. післямови В. Ф. Моргун. – Полтава: Мирон І. А., 2014. – 244 с.*

Мета дослідження: кількісне вираження значущості кожного з десяти мотиваційних типів цінностей на рівні нормативних ідеалів і на рівні індивідуальних пріоритетів.

Інструкція для учасників дослідження

Шановний респонденте! Перед кожною цінністю в списку поставте номер, що вказує на важливість особисто для Вас цієї цінності як *керівного принципу Вашого життя*.

Спочатку перегляньте цінності зі *Списку 1*, виберіть одну з них, яка є найважливішою для Вас, й оцініть її значущість (оцінка “7”). Далі виберіть цінність, яка найбільше суперечить Вашим принципам, й оцініть її (оцінка “1”). Якщо немає такої цінності, виберіть цінність, найменш важливу для Вас, й оцініть її оцінкою “0” або “1”, відповідно до її значущості. Постарайтеся розрізняти цінності, наскільки це можливо, використовуючи всі номери – від - 1 до 7 (- 1, 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7).

Як керівний принцип мого життя ця цінність є:

Протилежною моїм принципам	Неважливо	Важливою					Дуже важливою	Вищої значущості
		1	2	3	4	5		
- 1	0	1	2	3	4	5	6	7

Потім оцініть всі інші цінності зі *Списку 1*.

Список цінностей 1

1. ____ РІВНІСТЬ (рівні можливості для всіх)
2. ____ ВНУТРІШНЯ ГАРМОНІЯ (бути у згоді із самим собою)
3. ____ СОЦІАЛЬНА СИЛА (контроль над іншими, домінантність)

4. ___ ЗАДОВОЛЕННЯ (задоволення бажань)
5. ___ ВОЛЯ (воля думок і дій)
6. ___ ДУХОВНЕ ЖИТТЯ (акцепт на духовних, а не матеріальних цінностях)
7. ___ ПОЧУТТЯ НАЛЕЖНОСТІ (відчуття, що інші опікуються мною)
8. ___ СОЦІАЛЬНИЙ ПОРЯДОК (стабільність суспільства)
9. ___ ЖИТТЯ, ПОВНЕ ВРАЖЕНЬ (прагнення до новизни)
10. ___ СЕНС ЖИТТЯ (мета в житті)
11. ___ ВВІЧЛИВІСТЬ (люб'язність, гарні манери)
12. ___ БАГАТСТВО (матеріальна власність, гроші)
13. ___ НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА (захищеність своєї нації від ворогів)
14. ___ САМОПОВАГА (віра у власну цінність)
15. ___ ПОВАГА ДО ДУМКИ ІНШИХ (врахування інтересів інших людей, уникнення конфронтації)
16. ___ КРЕАТИВНІСТЬ (унікальність, багата уява)
17. ___ МИР В УСЬОМУ СВІТІ (недопущення воєн та конфліктів)
18. ___ ПОВАГА ДО ТРАДИЦІЙ (збереження визнаних традицій, звичаїв)
19. ___ ЗРІЛА ЛЮБОВ (глибока емоційна й духовна близькість)
20. ___ САМОДИСЦИПЛІНА (самообмеження, стійкість щодо спокус)
21. ___ ПРАВО НА УСАМІТНЕННЯ (право на особистий простір)
22. ___ БЕЗПЕКА СІМ'Ї (безпека для близьких)
23. ___ СОЦІАЛЬНЕ ВИЗНАННЯ (схвалення, повага інших)
24. ___ ЄДНІСТЬ ІЗ ПРИРОДОЮ (злиття природою)
25. ___ МІНЛИВЕ ЖИТТЯ (життя, наповнене проблемами, новизною й змінами)
26. ___ МУДРІСТЬ (зріле розуміння світу)
27. ___ АВТОРИТЕТ (право бути лідером або командувати)
28. ___ СПРАВЖНЯ ДРУЖБА (близькі друзі)
29. ___ СВІТ КРАСИ (краса природи й мистецтва)
30. ___ СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ (виправлення несправедливості, турбота про слабших)

Тепер оцініть, наскільки важлива кожна з наведених нижче цінностей для Вас, тобто *яка з них керує принципами Вашого життя*. Ці цінності виражені в способах дій, які можуть бути більш-менш важливими для Вас. Спробуйте розрізнити цінності, наскільки це можливо, використовуючи всі номери. Спочатку прочитайте цінності в *Списку 2*, виберіть те, що для Вас найбільш важливе, оцініть за шкалою (оцінка "7"). Потім виберіть цінність, яка суперечить Вашим принципам (оцінка "-1"). Якщо такої цінності немає,

виберіть цінність, найменш важливу для Вас, й оцініть її значення-ми 0 або 1, відповідно до її значущості. Потім оцініть інші цінності.

Як керівний принцип мого життя ця цінність є:

Протилежною моїм принципам	Неважливою	Важливою					Дуже важливою	Вищої значущості
		1	2	3	4	5		
- 1	0	1	2	3	4	5	6	7

Список цінностей 2

31. ___ САМОСТІЙНИЙ (самодостатній, покладається лише на себе)
32. ___ СТРИМАНИЙ (уникає крайностей у почуттях і діях)
33. ___ ВІРНИЙ (відданий друзям, групі)
34. ___ ЦІЛЕСПРЯМОВАНИЙ (працьовитий, натхненний)
35. ___ ВІДКРИТИЙ ДО ЧУЖИХ ДУМОК (терпимий до різних ідей і вірувань)
36. ___ СКРОМНИЙ (простий, не прагне привернути до себе увагу)
37. ___ СМЛИВИЙ (шукає пригод, ризику)
38. ___ ЗАХИСНИК НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА (обереігає природу)
39. ___ ВПЛИВОВИЙ (має вплив на людей і події)
40. ___ ШАНОБЛИВИЙ ЩОДО БАТЬКІВ І СТАРШИХ (проявляє повагу)
41. ___ МАЄ ВЛАСНІ ЦІЛІ (керується власними намірами)
42. ___ ЗДОРОВИЙ (не хворий фізично або душевно)
43. ___ СПРОМОЖНИЙ (компетентний, здатний ефективно діяти)
44. ___ ПРИЙМАЄ ЖИТТЯ (підкоряється життєвим обставинам)
45. ___ ЧЕСНИЙ (відвертий, щирий)
46. ___ ЗБЕРІГАЄ СВІЙ ІМІДЖ (захищає власну "особистість")
47. ___ СЛУХНЯНИЙ (виконавець, який дотримується правил)
48. ___ РОЗУМНИЙ (логічний, мислячий)
49. ___ КОРИСНИЙ (працює на благо інших)
50. ___ ОТРИМУЄ НАСОЛОДУ ВІД ЖИТТЯ (від їжі, сексу, розваг та ін.)
51. ___ БЛАГОЧЕСТИВИЙ (дотримується релігійної віри й переконань)
52. ___ ВІДПОВІДАЛЬНИЙ (надійний, заслуговує на довіру)
53. ___ ДОПИТЛИВИЙ (цікавиться всім, спраглий знань)
54. ___ СХИЛЬНИЙ ВИБАЧАТИ (прагне вибачати інших)
55. ___ УСПІШНИЙ (досягає мети)
56. ___ ОХАЙНИЙ (чистий, акуратний)
57. ___ ПОТУРАЄ СВОЇМ БАЖАННЯМ (досягає задоволення)

Профіль особистості

Інструкція:

Нижче наведено описи деяких людей. Прочитайте, будь ласка, кожний опис і подумайте, наскільки кожна людина схожа або не схожа на Вас. Поставте відмітку в одній із клітинок праворуч, щоб показати, наскільки описувана людина схожа на Вас.

	Дуже схожа на мене	Схожа на мене	Певною мірою	Децю схожа на мене	Несхожа на мене	Зовсім не схожа на мене
1. Придумувати щось нове й бути винахідливою важливо для неї. Вона любить до всього підходити по-своєму, на свій лад						
2. Для неї важливо бути багатою. Вона прагне, щоб у неї було багато грошей і дорогих речей						
3. Вона вважає важливим, щоб з кожною людиною у світі поводитися однаково. Вона вірить, що у всіх повинні бути рівні можливості в житті.						
4. Для неї дуже важливо показати свої здібності. Вона прагне, щоб люди захоплювалися тим, що вона робить						
5. Для неї важливо жити в безпечному оточенні. Вона уникає всього, що може загрожувати її безпеці						
6. Вона вважає, що важливо робити багато різних справ у житті. Вона завжди прагне новизни						
7. Вона вірить, що люди мають робити те, що їм кажуть. Вона вважає, що люди повинні дотримувати						

	Дуже схожа на мене	Схожа на мене	Невною мірою	Деяко схожа на мене	Несхожа на мене	Зовсім не схожа на мене
тися правил завжди, навіть коли ніхто не бачить						
8. Для неї важливо вислухати думки людей, які відрізняються від її власних. Навіть якщо вона не згодна з ними, вона все одно прагне їх зрозуміти						
9. Вона вважає, що важливо не просити більшого, ніж маєш. Вона вірить у те, що люди повинні задовольнятися тим, що мають						
10. Вона завжди шукає привід розважатися. Для неї важливо робити те, що приємно						
11. Для неї важливо самій вирішувати що робити. Їй подобається бути вільною в плануванні й виборі своєї діяльності						
12. Для неї дуже важливо допомагати іншим. Вона прагне опікуватися їхнім благополуччям						
13. Для неї дуже важливо бути успішною в житті. Їй подобається справляти враження на інших людей						
14. Для неї дуже важлива безпека її країни. Вона вважає, що держава повинна бути готовою до захисту від зовнішньої і внутрішньої загрози						
15. Вона любить ризикувати. Вона завжди шукає пригод						
16. Для неї важливо завжди поводитися належним чи-						

	Дуже схожа на мене	Схожа на мене	Певною мірою	Децю схожа на мене	Несхожа на мене	Зовсім не схожа на мене
ном. Вона прагне уникати вчинків, які люди вважали б неприйнятними						
17. Для неї важливо бути головною і вказувати іншим, що робити. Вона прагне, щоб люди робили те, що вона наказує						
18. Для неї важливо бути відданою своїм друзям. Вона прагне присвятити себе своїм близьким						
19. Вона щиро вірить, що люди повинні опікуватися природою. Опікуватися навколишнім середовищем важливо для неї.						
20. Бути релігійною важливо для неї. Вона завжди намагається дотримуватися своїх релігійних переконань						
21. Для неї важливо, щоб речі були в порядку й чистоті. Їй не подобається безлад						
22. Вона вважає, що важливо цікавитися багатьма речами. Їй подобається бути допитливою і намагатися зрозуміти різні речі						
23. Вона вважає, що всі народи світу мають жити в гармонії. Сприяти утвердженню миру між усіма групами людей на землі важливо для неї						
24. Вона думає, що важливо бути честолюбною. Їй хочеться показати, на що вона здатна						

	Дуже схожа на мене	Схожа на мене	Певною мірою	Деяко схожа на мене	Несхожа на мене	Зовсім не схожа на мене
25. Вона думає, що найкраще діяти відповідно до усталених традицій. Для неї важливо дотримуватися звичаїв, які вона засвоїла						
26. Для неї важливо отримувати задоволення від життя. Їй подобається “балувати” себе						
27. Для неї важливо бути чуйною до потреб інших людей. Вона намагається підтримувати тих, кого знає						
28. Вона вважає, що завжди повинна проявляти повагу до своїх батьків і людей старшого віку. Для неї важливо бути слухняною						
29. Вона прагне, щоб до всіх ставилися справедливо, навіть до людей, яких вона не знає. Для неї важливо захищати слабших						
30. Вона любить сюрпризи. Для неї важливо, щоб її життя було повне яскравих вражень						
31. Вона понад усе намагається не захворіти. Збереження здоров'я дуже важливе для неї						
32. Просування вперед у житті важливе для неї. Вона прагне робити все краще, ніж інші						
33. Для неї важливо вибачати людей, які скривдили її. Вона намагається бачити в них гарне і не тримати на						

	Дуже схожа на мене	Схожа на мене	Певною мірою	Децю схожа на мене	Несхожа на мене	Зовсім не схожа на мене
них образу						
34. Для неї важливо бути незалежною. Їй подобається покладатися на себе						
35. Мати стабільний уряд важливо для неї. Вона турбується про збереження громадського порядку.						
36. Для неї дуже важливо увесь час бути ввічливою з іншими людьми. Вона намагається ніколи не дратувати й не турбувати інших						
37. Вона по-справжньому прагне насолоджуватися життям. Добре проводити час дуже важливо для неї						
38. Для неї важливо бути скромною. Вона намагається не привертати до себе увагу						
39. Вона завжди прагне бути тим, хто приймає рішення. Їй подобається бути лідером						
40. Для неї важливо пристосовуватися до природи, бути частиною її. Вона вірить, що люди не повинні змінювати природу						

Обробка та інтерпретація результатів:

Методика дає кількісне вираження значущості кожного з десяти мотиваційних типів цінностей на двох рівнях:

- на рівні нормативних ідеалів;
- на рівні індивідуальних пріоритетів.

Обробка результатів проводиться способом співвіднесення відповідей досліджуваного з ключем. *Відповідний ключ* наведено нижче. У ньому зазначено номери пунктів обох частин опитувальни-

ка, що відповідають кожному типу цінностей. Середній бал за даним типом цінності показує рівень її значущості. При обробці першого розділу опитувальника – “Огляд цінностей” (рівень нормативних ідеалів) – результати за списками 1 і 2 підсумовуються.

Ключ для обробки результатів

Тип цінностей	Номери пунктів опитувальника	
	Огляд цінностей (рівень нормативних ідеалів) – список 1 і 2	Профіль особистості (рівень індивідуальних пріоритетів)
конформність	11, 20, 40, 47	7, 16, 28, 36
традиції	18, 32, 36, 44, 55	9, 20, 25, 35
доброта	33, 45, 49, 52, 54	12, 18, 27, 33
універсалізм	4, 17, 24, 26, 29, 30, 35, 38	3, 8, 19, 23, 29, 40
самостійність	5, 16, 31, 41, 51	1, 15, 22, 34
стимуляція	9, 25, 37	6, 16, 30
гедонізм	4, 50, 57	10, 24, 37
досягнення	34, 39, 43, 55	4, 13, 24, 32
влада	3, 12, 27, 46	2, 17, 39
безпека	8, 13, 15, 22, 56	5, 14, 21, 31, 35

Щоб підрахувати результати другого розділу опитувальника – “Профіль особистості”, потрібно перевести шкалу опитувальника в бали: дуже схожа на мене – 4 бали, схожа на мене – 3, певною мірою схожа на мене – 2, дещо схожа на мене – 1, несхожа на мене – 0, зовсім не схожа на мене – -1.

Визначення рівня емоційного інтелекту
(за Н. Холлом)

Джерело методики: *Павленко В. М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія / В. М. Павленко, М. М. Мельничук; авт. післямови В. Ф. Моргун. – Полтава : Мирон І. А., 2014. – 244 с.*

Мета дослідження: визначення здатності розуміти репрезентовані в емоціях відносини особистості та здатності керувати емоційною сферою на основі прийняття рішень.

Інструкція для учасників дослідження:

Нижче будуть запропоновані вислови, які, так чи інакше, відбивають різні сторони Вашого життя. Поставте, будь ласка, зірочку або будь-яку іншу позначку в тому стовпчику з відповідним балом, який найбільшою мірою відбиває ступінь Вашої згоди з висловом.

Позначення балів:

- повністю не згодний (-3);
- в основному не згодний (-2);
- почасти не згодний (-1);
- почасти згодний (+1);
- в основному згодний (+2);
- повністю згодний (+3).

№ пор.	Вислови	Бал (ступінь згоди)					
		-3	-2	-1	+1	+2	+3
1.	Для мене як негативні, так і позитивні емоції служать джерелом знань про те, як поводитися в житті.						
2.	Негативні емоції допомагають мені зрозуміти, що я повинен змінити у своєму житті.						
3.	Я спокійний, коли відчуваю тиск іззовні.						
4.	Я здатний спостерігати зміну своїх почуттів.						
5.	Якщо треба, я можу бути спокійним і зосередженим, щоб діяти відповідно до запитів життя.						
6.	Якщо треба, я можу викликати в себе широкий спектр позитивних емоцій, таких як веселість, радість, внутрішнє піднесення і гумор						
7.	Я стежу за тим, як почувуюся.						
8.	Після того, як щось засмутило мене, я можу легко впоратися зі своїми почуттями.						
9.	Я здатний вислуховувати проблеми інших людей.						
10.	Я не зациклююся на негативних емоціях.						

№ пор.	Вислови	Бал (ступінь згоди)					
		-3	-2	-1	+1	+2	+3
11.	Я чутливий до емоційних потреб інших.						
12.	Я можу діяти заспокійливо на інших людей.						
13.	Я можу змусити себе знову й знову ставити перед собою перешкоди.						
14.	Я намагаюся творчо підходити до життєвих проблем.						
15.	Я адекватно реагую на настрої, спонуки й бажання інших людей.						
16.	Мені легко набувати стану спокою, готовності й зосередженості.						
17.	Коли є час, я звертаюся до своїх негативних почуттів і намагаюся зрозуміти, у чому проблема.						
18.	Коли щось несподівано засмутило мене, я здатний швидко заспокоїтися.						
19.	Щоб підтримувати "гарну форму", мені важливо знати про свої справжні почуття.						
20.	Я добре розумію емоції інших людей, навіть якщо вони не виражають їх відкрито.						
21.	Я добре можу розпізнавати емоції за виразом обличчя.						
22.	Коли треба діяти, я можу легко відкинути негативні почуття.						
23.	Я добре вловлюю сигнали в спілкуванні, які вказують на те, чого потребують інші.						
24.	Люди вважають мене гарним знавцем переживань інших людей.						
25.	Люди, які усвідомлюють свої справжні почуття, краще керують своїм життям.						
26.	Я можу поліпшити настрій інших людей.						
27.	Зі мною можна порадитися щодо стосунків між людьми.						
28.	Я добре настроююся на емоції інших людей.						
29.	Я допомагаю іншим використовувати їхні спонуки для досягнення особис-						

№ пор.	Вислови	Бал (ступінь згоди)					
		-3	-2	-1	+1	+2	+3
	тих цілей.						
30.	Я можу легко вийти зі стану переживання неприємностей.						

Обробка та інтерпретація результатів

Шкали	Питання
Емоційна поінформованість	1, 2, 4, 17, 19, 25
Керування своїми емоціями	3, 7, 8, 10, 18, 30
Самотивація	5, 6, 13, 14, 16, 22
Емпатія	9, 11, 20, 21, 23, 28
Розпізнавання емоцій інших людей	12, 15, 24, 26, 27, 29

Отримані з урахуванням знака результати дають змогу визначити рівень парціального емоційного інтелекту:

- 14 і більше балів – високий;
- 8-13 – середній;
- 7 і менше – низький.

Інтегративний рівень емоційного інтелекту з урахуванням домінуючого знака визначається за такими кількісними показниками:

- 70 і більше балів – високий;
- 40-69 – середній;
- 39 і менше – низький.

Діагностика здатності до емпатії

(за А. Мехрабіаном, М. Епштейном)

Джерело методики: *Павленко В. М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія / В. М. Павленко, М. М. Мельничук; авт. післямови. В. Ф. Моргун. – Полтава: Мирон І. А., 2014. – 244 с.*

Мета дослідження: визначення рівня емпатичної тенденції.

Інструкція для учасників опитування:

Шановний респонденте! Прочитайте твердження й залежно від того, як Ви поведетеся в таких ситуаціях, висловіть свою згоду (“+”) або незгоду (“-”) з кожним із них.

№ пор.	Твердження	Згоден	Не згоден
1.	Мене засмучує, коли я бачу, що незнайома людина почувається серед інших людей самотньо		
2.	Люди перебільшують здатність тварин відчувати й переживати		
3.	Мені неприємно, коли люди не вміють стримуватися й відкрито виявляють свої почуття		
4.	Мене дратує в нещасних людях те, що вони самі себе жаліють		
5.	Коли зі мною поруч хтось нервує, я теж починаю нервувати		
6.	Я вважаю, що плакати від щастя нерозумно		
7.	Я близько до серця приймаю проблеми своїх друзів		
8.	Іноді пісні про любов викликають у мене багато почуттів		
9.	Я дуже хвилююся, коли повинен повідомити людині неприємну для неї звістку		
10.	На мій настрій сильно впливають люди, що оточують мене		
11.	Я вважаю іноземців холодними й байдужими		
12.	Мені хотілося б здобути професію, пов'язану зі спілкуванням із людьми		
13.	Я не занадто засмучуюсь, коли мої друзі поводяться нерозважливо		
14.	Мені дуже подобається спостерігати, як люди приймають подарунки		
15.	По-моєму, самотні люди часто бувають недоброчливими		
16.	Коли я бачу людину, яка плаче, то й сам засмучуюсь		
17.	Слухаючи деякі пісні, я часом почуваюся щасливим		
18.	Коли я читаю книгу (роман, повість), то переживаю так, начебто те, про що читаю, відбувається насправді		
19.	Коли я бачу, що до когось ставляться погано, то завжди гніваюся		
20.	Я можу залишатися спокійним, навіть якщо всі навколо хвилюються		
21.	Якщо мій друг або подруга починають обговорювати зі мною свої проблеми, я намагаюся перевести розмову на іншу тему		
22.	Мені неприємно, коли люди, переглядаючи кіно,		

№ пор.	Твердження	Згоден	Не згоден
	зітхають і плачуть		
23.	Чужий сміх мене не заражає		
24.	Коли я приймаю рішення, ставлення інших людей до нього, як правило, не має значення		
25.	Я втрачаю душевний спокій, якщо люди навколо мене чимось пригнічені		
26.	Я переживаю, коли бачу людей, що легко засмучуються через дрібниці		
27.	Я дуже засмучуюся, коли бачу страждання тварин		
28.	Нерозумно переживати через те, що відбувається в кіно або про що читаєш у книзі		
29.	Я дуже засмучуюсь, коли бачу безпомічних старих людей		
30.	Чужі сльози викликають у мене роздратування		
31.	Я дуже переживаю, коли дивлюся фільм		
32.	Я можу залишатися байдужим до будь-якого хвилювання навколо		
33.	Маленькі діти плачуть без причини		

Обробка та інтерпретація результатів:

Відповіді зіставляються із ключем і підраховується кількість збігів.

Відповідь	Номери тверджень																
	1	5	7	8	9	10	12	14	16	17	18	19	25	26	27	29	31
згоден																	
не згоден	2	3	4	6	11	13	15	20	21	22	23	24	28	30	32	33	

Отримана загальна кількість збігів (сума балів) порівнюється із середніми значеннями для юнаків і дівчат відповідно, що дає змогу визначити рівень емпатичних тенденцій в одних і других.

Стать	Рівень емпатичних тенденцій			
	високий	середній	низький	дуже низький
юнаки	26 – 33	17 – 25	8 – 16	0 – 7
дівчата	30 – 33	23 – 29	17 – 22	0 – 16

Зазвичай рівень емпатичних тенденцій у дівчат вищий, ніж у

юнаків, що, імовірно, пов'язано з впливом культурних особливостей, очікувань і стереотипів, які виявляються в заохоченні більшої чуйності в дівчат і більшої стриманості й незворушності – у юнаків. Важливо пам'ятати про те, що здатність до емпатії можна розвивати в міру особистісного зростання й увиразнення прагнення до самоактуалізації.

Методика “Альтруїзм”, або “Совість, корупція, соціальний реалізм”

(за В. П. Прядеїним, російською мовою)

Джерело методики: *Прядеин В. П. Психодиагностика личности: Избранные психологические тесты: Практикум. – Сургут : Сургут. гос. пед. ун-т, 2014. – 215 с.*

Інформація для дослідника. Методика має значні можливості для застосування. З її допомогою можна діагностувати широкий спектр симптомокомплексів якостей – від альтруїзму, відповідальності, сумлінності суб'єкта до черствості, жорстокості особи, її схильності до корупції.

Методика проводиться у два етапи. На першому пропонується оцінити в балах прислів'я і приказки XVIII–XX століть під кутом зору їх доцільності, застосовності в наш час. Передбачається, що в процесі оцінювання суб'єкт буде дослухатися до власного емоційного досвіду, спиратися на особистий досвід. Іншими словами, він має оцінити прислів'я з позиції цілком адаптованих до сучасних соціальних умов людей і знайти місце для них у цьому досвіді.

На другому етапі респондент має:

1) оцінити (в балах) можливість застосування прислів'їв до свого найближчого оточення. Пропонуючи таке оцінювання, розробник спирався на прислів'я “скажи, хто твій друг, і я скажу, хто ти”;

2) скласти самооцінку, тобто оцінити самого себе (нібито споглядаючи себе збоку). Тут важливо зробити особливий наголос на важливості щирості та об'єктивності такої самооцінки, актуальності результатів для самого суб'єкта.

Між першим і другим етапами доцільно зробити невелику часову паузу (30-45 хв.). До початку тестування, якщо це передбачається дослідницькими завданнями, слід обговорити умови конфіден-

ційності отриманих даних (для набору статистичних даних можна скористатися псевдонімом).

Автор методики стверджує, що зіставлення отриманих на першому етапі дослідження даних з подальшими результатами дасть змогу скласти досить повне уявлення про особистість випробуваного.

Методика (мовою оригіналу)

Інструкція для испытуемого (1-й этап): Вам следует оценить в баллах, насколько подходят данные пословицы для характеристики нашего времени и живущих в нем людей.

Інструкція для испытуемого (2-й этап): Вам предлагается поочередно оценить в протоколе (в баллах): а) возможность применения пословиц для своего ближайшего окружения (близких знакомых, друзей); в) насколько применимы это пословицы для самого себя (оценку делайте как бы глядя на себя со стороны). Будьте искренны и объективны в своих ответах, не пытайтесь приукрасить окружающих и самого себя. Старайтесь избегать нейтральных ответов, оцениваемых в 4 балла. Не затягивайте с ответами, отвечайте первой мыслью, пришедшей Вам в голову. Конфиденциальность полученных данных гарантируется.

Шкала оценок: поставьте в протоколе 7 баллов, если данная пословица полностью характеризует оцениваемых персонажей и Вы с этим полностью согласны. Итак: 7 баллов – безусловно да, полностью согласен; 6 – да, согласен; 5 – возможно да, согласен частично; 4 – ни да ни нет, нечто среднее; 3 – возможно нет, не согласен частично; 2 – нет, не согласен; 1 – безусловно нет, полностью не согласен.

Опросник (пословицы)

1. Богатого за стол присаживают, а бедного и так выпроваживают.
2. В ком нужда, того знаем как чествовать.
3. В протоколе густо, а на деле пусто.
4. В резолюциях чисто, а в городе грязно.
5. Воз рассыпал, а два нагреб.
6. А рыльце у тебя в пуху.
7. Врать – не мякину жевать: не подавишься.
8. Где прыжком, где бочком, а где и на карачках.
9. Говорит бело, а делает черно.
10. Где он лисой пройдет, там три года куры не несутся.

11. Голова с поклоном, язык с приговором, ноги с подходом, руки с подносом.
12. Даром что неграмотный, а пряники ест писанные.
13. “Дай” – так не слышит, а “на” – так услышал.
14. За матерью да за отцом и свинка идет молодцом: да еще как идет – кверху нос дерет.
15. За медный пятак и эдак и так, а уж за полтину – дугою спину.
16. Занимать – так приходит, а платить – так кругом обходит.
17. И богу, и черту заодно угодить хочет.
18. И нашим и вашим всегда спляшем.
19. И речисто, да нечисто.
20. И сам тонет, и других топит.
21. И с умом, да с пустой сумой, и без ума, да туга сума.
22. Когда совесть раздавали, его дома не было.
23. Кому служу, тому и пляшу.
24. Конь не свой – погоняй, не стой.
25. Льстивые слова говорит, а сам в карман норовит.
26. На берегу много умных, когда на море беда случится.
27. Мистеры важные, да умы продажные.
28. На обеде все соседи, а пришла беда, они прочь, как вода.
29. На словах милости просит, а за голенищем нож носит.
30. На волка помолвка, а пастух теленка украл.
31. Назначили лису воеводой в лесу – пера много, а птицы нет.
32. Наша дуда и туда и сюда.
33. На чьем возу сижу, того и песенку пою.
34. И невинность соблудит, и капитал обрести.
35. О подлости кричит и воев, а честности яму роет.
36. Не всякий судит по праву, иной и по нраву.
37. Плачет сын по отцу, что мало денег оставил.
38. Подал ручку, да подставил ножку.
39. Одной рукой крестится, а другой за пазуху лезет.
40. Пожалел волк кобылу, оставил хвост и гриву.
41. Правда на дне моря отдыхает.
42. Подсунуть барашка в бумажке (дать взятку).
43. Режь волк чужую кобылу, да моей овцы не тронь.
44. С переднего крыльца – отказ, а с заднего – милости просим.
45. При деньгах Панфил всем людям мил, а без денег Панфил никому не мил.
46. Совет и дорого не возьмет.
47. У кого руки подлиннее, тот и правее.
48. Рука руку моет, плут плута кроет.

49. У лжеца на одной неделе семь четвергов.
 50. Хлеба нет, так и друзей не бывало.
 51. Хвост лисий, да рот волчий.
 52. Чужим добром поступиться – себе не в убыток.
 53. Чье кушаю, того и слушаю.
 54. Чужими руками каштаны из огня таскать.

Бланк для ответов (1-й этап)

ФИО _____																			
Пол _____ Возраст (дата рожд.) _____																			
Сем. положение _____ К-во детей _____																			
Образование _____ Профессия, должность _____																			
Стаж работы / в должн. _____ Дата _____																			
М-ка “Альтруизм – 1”.																			
7 – безусловно да, полностью согласен; 6 – да, согласен; 5 – возможно да, согласен частично; 4 – ни да ни нет, нечто среднее; 3 – возможно нет, не согласен частично; 2 – нет, не согласен; 1 – безусловно нет, полностью не согласен.																			
1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31	34	37	40	43	46	49	52	Σ	Сумма 1
2	5	8	11	14	17	20	23	26	29	32	35	38	41	44	47	50	53	Σ	Сумма 2
3	6	9	12	15	18	21	24	27	30	33	36	39	42	45	48	51	54	Σ	Сумма 3

Бланк для ответов (2-й этап)

ФИО _____																		
Пол _____ Возраст (дата рожд.) _____																		
Сем. положение _____ К-во детей _____																		
Образование _____ Профессия, должность _____																		
Стаж работы / в должн. _____ Дата _____																		
М-ка “Альтруизм – 2”.																		
7 – безусловно да, полностью согласен; 6 – да, согласен; 5 – возможно да, согласен частично; 4 – ни да ни нет, нечто среднее; 3 – возможно нет, не согласен частично; 2 – нет, не согласен; 1 – безусловно нет, полностью не согласен.																		

	1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31	34	37	40	43	46	49	52	Σ	Сум- ма 1
а																				
в																				
	2	5	8	11	14	17	20	23	26	29	32	35	38	41	44	47	50	53	Σ	Сум- ма 2
а																				
в																				
	3	6	9	12	15	18	21	24	27	30	33	36	39	42	45	48	51	54	Σ	Сум- ма 3
а																				
в																				

Ключ № 1 та інтерпретація даних

Сума 1 – “Совість”. Обчислити загальну суму відповідей для таких номерів (варіант “в”):

	1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31	34	37	40	43	46	49	52
в																		
	2	5	8	11	14	17	20	23	26	29	32	35	38	41	44	47	50	53
в																		

36-106 балів – діяльність і життєдіяльність персонажа мають гуманістичну спрямованість, він керується совістю, християнською мораллю, справедливим ставленням до оточення. Заради особистої вигоди не порушить моральні принципи, не піде на угоду із совістю. Це зовсім не показне, просто така людина не може жити по-іншому. За дуже низьких значень (близьких до 36) навколишні можуть вважати цього персонажа “божевільним” і ставитися до нього як до “білої ворони”.

107-181 бал – персонаж поводиться залежно від ситуації за принципом “і нашим і вашим”. Скоївши негативні вчинки, шукає для себе виправдання (“таке життя, така ситуація”, “інші вчиняють і гірше, ніж я”, “риба гние з голови” і т. ін.). Вважає себе набагато кращим, ніж є насправді, забуваючи, що “ложка дьогтю пеусе діжку меду”.

182-252 бали – можна припустити, що персонаж вирізняється черствістю, постійно шукає особисту вигоду, може переступити через “голови” інших (у тому числі і близьких). Користолюбець, визначальним для нього є корисливі мотиви. Не відчуває докорів сум-

ліній. Охоче “танцює під дудку” людей, що мають більшу соціальну вагу, і сильних світу цього.

Ключ № 2 та інтерпретація даних

Сума 2 – “Корупція”. Результат складається з номерів суми по третій горизонталі після її множення на 2.

	3	6	9	12	15	18	21	24	27	30	33	36	39	42	45	48	51	54	Σ	x2
В																				

36 – 106 балів – честь, совість, борг, відповідальність і т. ін. – це не порожній звук, а ті основоположні принципи, за якими живе цей суб’єкт.

107 – 181 бал – у думках, а іноді і в діях намагається прорватися у “світ сильних світу цього”. Заради грошей і кар’єри іноді може йти на поступки перед совістю.

182 – 252 бали – яскраво виражений корупціонер. Заради особистої вигоди, кар’єри, може обманювати, підтасовувати факти, вдаватися до озокамилування і підробок, порушувати закон. Дворушник, може офіційно бути носієм моралі, закону, але про такого кажуть, що за ним “в’язниця плаче”. Категорії совісті для нього не існує. Хабарник. Заради грошей може “підставити” кого завгодно, навіть “рідну матір і продати”. Підтримує стосунки тільки з корисними і потрібними людьми. До простих людей ставиться як до “бидла”, хоча зовні це може і не показувати.

При порівнянні суми 1 і суми 2 можна говорити про переважання (співвіднесення) розглянутих процесів совісті та корупції.

Ключ № 3 та інтерпретація даних

Сума 3 – “Соціальний реалізм”. Загальна сума утворюється із суми 1 і суми 2 (без множення на поправочний коефіцієнт 2), тобто з простої суми відповідей на всі прислів’я.

Аналіз проводиться за сумами набраних балів щодо трьох характеристик:

1. № 1 – позитивне чи негативне ставлення суб’єкта до навколишнього соціуму;
2. а – позитивне чи негативне ставлення суб’єкта до найближчого оточення;
3. в – позитивне чи негативне ставлення суб’єкта до самого себе.

Зіставлення кожної з відповідей (з 1-ї по 54) за різними варіантами (№ 1, а, в) дає змогу виявити якісну картину поглядів випробуваного на соціальну дійсність.

	1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31	34	37	40	43	46	49	52	Σ	
№1																				
а																				
в																				
	2	5	8	11	14	17	20	23	26	29	32	35	38	41	44	47	50	53	Σ	
№1																				
а																				
в																				
	3	6	9	12	15	18	21	24	27	30	33	36	39	42	45	48	51	54	Σ	ΣΣ
№1																				
а																				
в																				

54 – 162 бали – Ви, у хорошому сенсі, ідеаліст, але, напевно, потрібно мати більш реалістичний погляд на процеси, що відбуваються в суспільстві.

163 – 263 бали – Ви чітко усвідомлюєте, коли Вами управляють корисливі мотиви, а коли Вами керує почуття обов’язку і совісті. Головне, щоб останніх було більше.

270 – 378 балів – слабкою втіхою для Вас може служити прислів’я “З вовками жити – по-вовчому вити”. Напевно, є сенс переосмислити своє життя і пам’ятати, що на той світ усіх грошей не забереш.

5.3. Методи визначення громадянської позиції особистості

Опитувальник “Громадянська ідентичність” (за І. Р. Петровською)

Джерело методики: *Петровська І. Р. Розробка та психометрична перевірка опитувальника “громадянська ідентичність” / І. Р. Петровська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – 2016. – Вип. 1 (1). – С. 70–75. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2016_1%281%29 14*

Опитувальник “Громадянська ідентичність” розроблено за принципом побудови шкали Лайкерта. Пункти опитувальника являють собою прості твердження, які респондентові потрібно оцінити. Використовується п’ять градацій: 1 – повністю не погоджуюсь, 2 – швидше не погоджуюсь, 3 – важко сказати, 4 – швидше погоджуюсь, 5 – повністю погоджуюсь.

Опитувальник містить 20 суджень, що характеризують громадянську ідентичність на поведінковому, емоційно-ціннісному та когнітивному рівнях.

Шкала “*Патріотизм*” містить такі пункти: 1, 3, 4, 9, 11, 13, 18, 19 (усі шкали прямі).

Шкала “*Несхильність емігрувати*” об’єднує пункти 5, 6 (обернена шкала), 7, 8, 10, 15 (обернена шкала).

Шкала “*Активна громадянська позиція*” охоплює пункти: 2, 12, 14, 16, 17, 20.

Текст опитувальника

1. Я пишаюся тим, що є громадянином України.
2. Я завжди беру участь у голосуванні на виборах.
3. Я вважаю себе патріотом України.
4. Я глибоко шаную державні символи України.
5. Своє майбутнє я пов’язую лише з Україною.
6. Якби була можливість, я б переїхав жити в іншу країну.
7. Я вірю в перспективи розвитку України як держави.
8. Існує багато варіантів для особистісної та професійної реалізації в Україні.
9. Для мене важливо підтримувати українські традиції та культуру.
10. Я готовий працювати на благо України.
11. Я повністю ідентифікую себе як громадянина України.
12. Я вважаю себе відповідальним громадянином.
13. Мої уявлення про себе тісно пов’язані з Україною.
14. Я завжди відстоюю свої права як громадянин країни.
15. Мені байдуже, у якій країні реалізовувати себе та свої таланти.
16. Я високо оцінюю свою громадську активність.
17. Я готовий захищати суверенітет і цілісність України.
18. Я сприймаю Україну як свою Батьківщину.
19. Я відчуваю тісний зв’язок з громадянами України.
20. Я готовий допомагати українським громадянам у разі необхідності.

Авторка опитувальника вважає, що за допомогою такого інструментарію можна виділити три групи випробуваних:

1-ша група – це громадяни з *лояльною* (позитивною) громадянською ідентичністю. Вони повністю ідентифікують себе як громадян України і пишаються цим, для них важливо підтримувати українські традиції та культуру. Вони демонструють глибоку прихильність до своєї країни, домінування патріотичних почуттів. Їм невластиві еміграційні настрої, вони вірять у перспективи розвитку України як держави і своє майбутнє пов'язують лише з Україною. Вони усвідомлюють себе громадянами, які здатні впливати на події в країні, і займають активну громадянську позицію.

2-га група – громадяни з *невизначеною* громадянською ідентичністю. Вони демонструють деяку невизначеність власних уявлень про себе як громадянина, не мають чітких громадянських переконань і цінностей, не намагаються їх сформувані. Як правило, за невизначеної громадянської ідентичності людина переживає низку негативних станів, включаючи почуття безнадійності і безпорадності, песимізм, апатію, тривогу або відчуження, ненаправлену злобу тощо.

3-тя група – громадяни з *протестною* (негативною) громадянською ідентичністю. Вони свідомо демонструють неприйняття української громадянської ідентичності: не пишаються тим, що є громадянами України; не вважають себе патріотами; не планують пов'язувати своє майбутнє лише з Україною; не вірять у перспективи розвитку України як держави; не бачать для себе варіантів особистісної та професійної реалізації в Україні; без вагань переїхали б жити в іншу країну. Цю громадянську позицію ще можна назвати “чужий у чужій державі”.

Методика “Першопроходець”

Джерело методики: *Борисов В. Методики дослідження проблеми виховання національної самосвідомості / В. Борисов // Виховання національно свідомої особистості : метод. рек. кураторам академ. груп студентів. – Ч. 3 / за ред. Д. Тхоржевського. – К., 2000. – 43 с.*

Мета: з'ясувати, якою мірою дитина усвідомлює національну спільність.

Дітям двох вікових груп пропонується виконати завдання згідно з певною інструкцією.

Інструкція для дітей від 6 до 9 років:

Уяви собі, що ти командир космольоту і відкрив нову планету, на якій є землі, придатні для життя людей. Саме тобі надається можливість розселити людей семи різних національностей на цій планеті. Назви ті національності, представників яких ти запросив би на нову планету.

Інструкція для підлітків:

Уяви собі, що ти командир космольоту і відкрив нову планету, на якій є материк, придатний для життя людей. Саме тобі надається можливість розселити людей семи різних національностей на цій планеті. На карті потрібно позначити межі розселення й можливі кордони між майбутніми державами. За карту можуть слугувати абстрактні абрисы материка з позначками.

На виконання завдання відводиться 30 хвилин.

Обробка результатів: якщо дитина здійснює розселення представників своєї нації на більшій території, намагаючись відвести їй центр материка, і є держави, які не мають спільного кордону з цією державою, чи коли дитина обмежується тільки представництвом своєї нації, то це свідчить про *середній* рівень усвідомлення національної спільності. Якщо ж дитина намагається здійснити розселення представників своєї нації таким чином, щоб вона мала кордони з іншими, то це свідчить про *високий* рівень усвідомлення нею своєї національної спільності. У всіх інших випадках маємо справу з виявом низького рівня усвідомлення національної спільності.

Визначення рівня сформованості громадянських якостей учнів

Джерело методики: *Дерев'яно Н. Формування громадянської культури особистості школяра : навч.- метод. посіб. / Н. Дерев'яно, В. Костів ; за ред. В. Костіва. – К. : Праймдрук, 2011. – 352 с.*

Пропонуємо для визначення рівня сформованості громадянських якостей скористатися шкалою, де ці якості оцінюються за п'ятибальною системою. При цьому слід вважати, що 4 бали – це максимальний рівень цієї якості, 3 – високий, 2 – середній, 1 – низький, 0 – повна її відсутність і наявність протилежної, антигромадянської якості.

№ пор.	Громадянські якості	Бали					Антигромадянські якості
		4	3	2	1	0	
1	Прихильність до державних інтересів						Егоїстичність інтересів
2	Демократичність						Авторитарність
3	Суспільна ініціативність						Суспільна пасивність
4	Гуманістичність						Мізантропія
5	Етнічність						Зденационалізованість
6	Державна патріотичність						Державна нігілістичність
7	Громадянська відповідальність						Громадянська безвідповідальність
8	Громадянська дисциплінованість						Громадянська недисциплінованість
9	Громадянська самосвідомість, політичність						Аполітичність
10	Почуття громадянського обов'язку						Громадянська необов'язковість
11	Громадянська мужність						Громадянська покірність
12	Прихильність до загальнолюдських цінностей						Національна обмеженість
13	Національна гідність						Комплекс меншовартості, ницість
14	Готовність захищати Батьківщину військовими засобами						Угодовство, слабовілля
15	Терпимість до представників інших етносів						Ксенофобія
16	Піклування про державну мову, піднесення її престижу						Нехтування державною мовою, байдуже / негативне ставлення до неї
17	Екофілія, піклування про природу						Агресивність до природи, екофобія
18	Приязне ставлення до громадянських обрядів						Неприязне ставлення до громадянських обрядів

№ пор.	Громадянські якості	Бали					Антигромадянські якості
		4	3	2	1	0	
19	Повага до національних традицій						Скепсис, нехтування національними традиціями
20	Правосвідомість						Схильність до правових відхилень у поведінці
21	Державницький оптимізм						Державницький песимізм
22	Почуття місцевого патріотизму (любов до місцевості проживання, її людей, культури)						Зневага до свого місця проживання
23	Відданість справі українського державотворення						Антипатія до справи українського державотворення
24	Громадянська активність						Громадянська мімікрія, ригідність
25	Громадянська вірність						Громадянська зрадливість
26	Філантропічність						Скупість
27	Політична воля						Безвільність

Результати обстеження громадянськості школярів обробляються й групуються за такими параметрами: до 25 балів – найнижчий рівень, 26–50 – низький, 51–75 – середній, 76–90 – високий і 91–108 – дуже високий рівень.

Як зазначається в літературі, “практика показала, що найдоцільніше в процесі застосування цього тесту опитувати тих учителів, які добре знають дитину з погляду зазначених якостей та відносин (класних керівників, учителів історії, правознавства, педагогів-організаторів, які працюють із цим класом тощо). У загальноосвітніх школах третього ступеня результати тестування варто зіставляти із самооцінкою учнями цих громадянських якостей. Дані також можуть зіставлятися в рамках методики узагальнення незалежних характеристик”⁵.

⁵ Там само, с. 122-123.

Діагностика громадянської самосвідомості вчителів

Джерело методики: *Дерев'яно Н. Формування громадянської культури особистості школяра : навч.-метод. посіб. / Н. Дерев'яно, В. Костів ; за ред. В. Костива. – К. : Праймдрук, 2011. – 352 с.*

Зазначте в кожному питанні найприйнятніший для Вас варіант відповіді:

1. Чи вважаєте Ви публічні вияви громадянських якостей членів колективу доречними й природними?

А. Так, я вважаю ці вияви доречними і нормальними в будь-якій колективній життєдіяльності.

Б. Такі вияви вносять фальш у життя колективу, тому я їх не схвалюю.

В. Такі вияви допустимі, але не можуть бути частими.

2. Як Ви ставитеся до публічного засудження громадянської спрямованості вчинків людей?

А. Вважаю, що така форма засудження корисна всім членам колективу, аби не забували про свої індивідуальні інтереси.

Б. Даю рішучу відсіч таким спробам.

В. Не визнаю внутрішньо таким засуджень.

3. Чи вважаєте Ви, що для кращої громадянської ідентифікації необхідно:

А. Володіти державною (українською) мовою.

Б. Розуміти і трохи знати державну мову.

В. Не звертати увагу на знання державної мови.

4. Як Ви ставитеся до психології українського етносу?

А. Намагаюсь об'єктивно оцінювати його позитивні та негативні якості.

Б. Як правило, афішую позитивні і замовчую негативні риси цього етносу.

В. Більше помічаю негативні і менше – позитивні риси.

5. Чи вважаєте Ви, що різноетнічний народ України за своїм психічним складом, менталітетом має переваги над іншими?

А. Так, безумовно.

Б. Залежить від того, над якими.

В. Не певен.

6. Оцінюючи громадянина іншої держави в цілому негативно, чи намагаєтесь Ви знайти у нього хоча б якісь позитивні риси?

А. Так.

Б. Ні, оскільки не бачу в цьому сенсу.

В. Якщо погано його знаю, то намагаюсь.

7. Негативно оцінюючи громадян іншої держави, чи намагаєтесь Ви дотримуватися “певної міри”?

А. Так, намагаюся підкреслити один, найвиразніший, національний “недолік”.

Б. Ні, я завжди кажу про всі недоліки цієї нації.

В. Намагаюся говорити лише про ті недоліки, які виявляються саме тут і зараз.

8. Чи задумувались Ви над такими рисами українських громадян, які або недорозвинені, або яких немає взагалі, хоч вони дуже потрібні в умовах сьогодення?

А. Так.

Б. Ні, бо вважаю, що це справа спеціалістів або вищого керівництва.

В. Недоліки бачу, але сказати – сучасні вони чи ні – важко.

9. Яка Ваша перша реакція на образу українських громадян?

А. Намагаюся відразу ж дати відсіч.

Б. Образу переживаю мовчки, від відповіді намагаюсь ухилитись.

В. Спочатку обдумаю відповідь, а потім уже реагую.

10. Яким чином Ви реагуєте на критику Української держави?

А. Визнаю критику, навіть якщо вона не в усьому об’єктивна.

Б. Критикую того, хто критикує державу, акцентуючи увагу на його етнічній та громадянській належності.

В. Намагаюся відвести критику.

11. Чи важко Ви переживаєте образу себе як громадянина Української держави?

А. Так.

Б. Ні, не дуже.

В. Залежить від того, від кого чую образу.

12. Чи з’являється у Вас антипатія до людей, які допускають випадки проти Української держави?

А. Так.

- Б. Дуже рідко.
 В. Так, коли ці випадки необґрунтовані або дуже різкі й образливі.

13. Як надалі Ви будете свої стосунки з людьми, які вчинили випадки проти Української держави?

- А. При нагоді намагаюся їх “державно” образити доступними мені способами.
 Б. Деякий час намагаюся не вступати з ними в контакт.
 В. Як і раніше.

14. Як Ви ставитеся до іноземних громадян, які критикують власну державу?

- А. Вважаю їх перекотиполем.
 Б. Ставлюся як до нормального явища.
 В. Схвалюю, якщо ця держава не з авторитетних.

15. Як Ви розцінюєте процес розбудови Української держави?

- А. Цей процес іде дещо сповільнено й непередбачувано.
 Б. Розбудова відбувається нормально.
 В. У розбудові не спостерігається прогресу.

16. Який з висловів про громадянську психологію є для Вас найближчим?

- А. Громадянська психологія – це те, що потрібно знати й постійно враховувати кожному.
 Б. Громадянська психологія має певну значущість, але її не треба перебільшувати.
 В. Громадянська психологія – це неістотне явище.

№ пор.	Варіант відповідей, бали		
	А	Б	В
1	3	1	2
2	1	3	2
3	3	2	1
4	2	3	1
5	3	2	1
6	2	3	1
7	2	3	1
8	3	1	2
9	3	1	2
10	1	3	2

№ пор.	Варіант відповідей, бали		
	А	Б	В
11	3	1	2
12	3	1	2
13	3	2	1
14	1	3	2
15	3	1	2
16	3	2	1

Комплекси:

1. Громадянський індивідуалізм – 16–24 бали.
2. Громадянська самосвідомість – 25–36 балів.
3. Громадянський патріотизм – 37–48 балів.

Опитувальник рівня патерналізму щодо інститутів влади

(за Т. Г. Стефаненко, О. О. Тихомандрицькою,
О. П. Белінською, російською мовою)

Мета: вивчення рівня патерналізму особистості

Обробка результатів: Проводиться за допомогою відповідного ключа:

містифікація влади: 1, 5, 9, 13, 17 (усі твердження прямі);

бажання опіки, турботи: 2, 6, 10, 14 (прямі твердження); 18 (обернені твердження);

зняття із себе відповідальності: 3, 11, 19 (обернені твердження); 7, 15 (прямі твердження);

ставлення до закону: 4, 8, 16 (прямі твердження); 12, 20 (обернені твердження).

Щоб визначити сумарну кількість балів, відповідям респондентів на пункти опитувальника приписуються бали на основі такого співвідношення:

Пряма шкала						
1	2	3	4	5	6	7
1	2	3	4	5	6	7
Обернена шкала						
1	2	3	4	5	6	7
7	6	5	4	3	2	1

Інтерпретація результатів:

Патерналізм – психологічне настановлення людини на вимагання турботи про себе з боку інших людей і соціальних інститутів, що мають великі можливості для задоволення її життєвих потреб.

Методика послуговується чотирма шкалами:

1. *Міфологізації влади* – приписування їй додаткових рис, таких як “всезнайство”, “надсила”, “недоступність”, “благородство”;

2. *Ставлення до закону* – віра в універсальну справедливість закону, образ “належного”, ідеального в оцінюванні і сприйманні насколишньої соціальної дійсності;

3. *Ставлення до опіки* – наявність вираженого бажання та очікування від влади виявів опікування і захисту;

4. *Ставлення до відповідальності* – виражене прагнення зняти із себе відповідальність за якість свого життя, рівень доходу, суспільні норми і т. ін.

Чим більше балів отримує респондент за кожною із шкал, тим вищий рівень його патерналізму.

Інструкція:

Оцените, пожалуйста, степень своего согласия или несогласия с приведенными ниже суждениями. При оценивании используйте следующую шкалу:

1 – совершенно не согласен;

2 – не согласен;

3 – скорее не согласен;

4 – не знаю, нечто среднее;

5 – скорее согласен;

6 – согласен;

7 – полностью согласен.

1. Человек, занимающий высокий государственный пост, лучше других представляет себе ситуацию в стране.
2. Правительство прежде всего должно заботиться о благополучии граждан.
3. От действий каждого из нас зависит, какие решения принимают люди, облеченные властью.
4. Рядовые граждане не имеют права критиковать деятельность властных структур.

5. В любых условиях прежде всего от президента зависит благосостояние страны.
6. Задача власти – сделать так, чтобы каждый человек имел определенные социальные гарантии.
7. От обычных граждан мало что зависит.
8. Надо жить не по закону, а по совести.
9. Если во главе государства оказался не подходящий для этой должности человек, то последствия затронут каждого гражданина.
10. Любая власть обязана заботиться о людях.
11. Личное благосостояние зависит от инициативы самого человека.
12. Никакая власть не может быть выше закона.
13. Наведением порядка в стране должен заниматься только человек особого склада: сильный, умный, талантливый.
14. Как и отец в семье, человек, стоящий во главе государства, обязан защищать тех, кто в этом нуждается.
15. За все, что происходит в стране, несет ответственность власть.
16. В идеале люди, входящие в высшие эшелоны власти, могут быть освобождены от ответственности перед законом.
17. Ситуация в стране целиком и полностью зависит от первых лиц государства.
18. Бесполезно полагаться на поддержку властей – надеяться можно только на себя.
19. При желании любой гражданин может изменить что-либо в жизни своей страны.
20. В идеальном обществе многие социальные структуры не нуждаются в контроле со стороны властей.

ВИСНОВКИ

Щоб завершити нашу роботу, підіб'ємо підсумки проведеного теоретичного та емпіричного дослідження проблеми становлення політико-правової свідомості молоді.

Попри те, що сучасна молодь виявляє досить високий інтерес до політики і теоретичну обізнаність щодо питань державного устрою, віддаючи при цьому перевагу демократичній моделі політичного устрою, усе ж таки більшість юнаків і дівчат відчувають недовіру до політико-правових інститутів держави і не мають власних сценаріїв захисту своїх прав та свобод, дієвих моделей розв'язання проблем у політико-правовій сфері за допомогою традиційних (для демократичної держави) способів активності. Дослідження соціальних уявлень студентської молоді показало, що основними ознаками правової демократичної держави вона вважає верховенство права, гарантії соціально-економічних прав, гарантування прав і свобод особистості. Проте більшість молодих людей не вважають Україну демократичною державою і не задоволені тим, як влада виконує свої обов'язки щодо громадян. При цьому політико-правовий контекст уявлень про справедливість-несправедливість посідає чільне місце в системі смислових конструктів молоді (тобто проблема несправедливості чинного соціального устрою є для неї суб'єктивно актуальною).

Отже, можна стверджувати, що існують суттєві розбіжності між уявленнями молоді про наявну і бажану політико-правову дійсність і що ці розбіжності усвідомлюються юнаками і дівчатами й викликають у них негативні емоційні переживання. Але попри те, що означена проблема є особистісно значущою, дуже мала частка молоді реально уявляє собі дієві способи впливу на ситуацію в державі (у більшості респондентів немає навіть уявних сценаріїв зміни неприйнятної ситуації, а практичний досвід участі в громадських рухах мають лише два відсотки опитаних).

Психологічний аналіз проблеми блокування громадянської активності молоді показує, що особистісними підставами для її відмови від вирішення суб'єктивно актуальних завдань є сприйняття

людиною наявних розбіжностей як таких, що потребують надмірних зусиль і віщують високу ймовірність невдачі (теорія оптимуму активації Д. Макклелланда). Інакше кажучи, щоб людина наважилася братися за складні завдання покращення політико-правової ситуації в країні, вона має спочатку здобути успішний досвід розв'язання подібних проблем у мікросоціумі.

Комунікативні технології сприяння становленню політико-правової свідомості молоді спрямовані саме на набуття учасниками взаємодії такого досвіду правотворчої і правозахисної активності. У процесі спеціально організованої спільно-залежної діяльності в особистості формуються не тільки ціннісні ставлення до себе, до Іншого та до спільно прийнятих правових регуляторів взаємодії, а й виробляються позитивні критерії суб'єктивного оцінювання дійсності. Ці критерії дають їй змогу орієнтуватися на потенційні можливості розвитку себе, оточення й ситуації і займати виважену, усвідомлену, суб'єкту позицію у взаємодії зі світом.

У подальших наших дослідженнях плануємо представити інтегративну програму формування суб'єкту позиції молоді під час розв'язання політико-правових проблем.

ДОДАТКИ

1. Методики дослідження психологічних складових політико-правової свідомості

Додаток 1.1

Анкета для вивчення політико-правових орієнтацій молоді

Інструкція: Просимо Вас взяти участь у соціально-психологічному дослідженні та відповіді на запропоновані запитання (Ваші відповіді мають найбільш точно відображати Вашу власну думку). Свої відповіді фіксуйте на окремому аркуші, зазначаючи номер запитання та літеру обраного варіанта відповіді. У тому випадку, коли потрібні ще й певні пояснення, намагайтесь зробити їх максимально розгорнутими. Ваші відповіді мають виключно науковий інтерес і не будуть використані з іншою метою. Дякуємо за співпрацю.

1. Яку форму державного устрою Ви вважаєте найбільш ефективною для України?

Можливі варіанти відповіді:

- а) унітарна держава;
- б) федерація;
- в) конфедерація;
- г) інша форма (зазначте яка саме).

2. Яку форму політичного правління Ви вважаєте найбільш ефективною (або прийнятною особисто для Вас)?

Можливі варіанти відповіді:

- 1) монархія:
  - а) абсолютна;
  - б) конституційна
- 2) республіка:
  - а) парламентська;

а) за ступенем значущості кожного права для Вас особисто (результати запишіть у колонку);

б) за ступенем значущості цих прав, на Вашу думку, для громадян нашої країни (запишіть номери рангів поряд з першими);

в) за тією кількістю відсотків, на які, на Вашу думку, ці права реалізуються в нашій країні (результат запишіть у третьому стовпчику).

Список прав

1. Свобода совісті та релігійна свобода.
2. Право на свободу й особисту недоторканність.
3. Право на невтручання в особисте життя (недоторканність житла, таємниця листування, телефонних розмов і т. ін.).
4. Свобода слова і вільне висловлювання думок та переконань.
5. Рівність усіх громадян перед законом і судом.
6. Право на участь в управлінні державою.
7. Право на приватну власність.
8. Право на вільний доступ до інформації, її пошук, отримання та поширення.
9. Право на достатній життєвий рівень.
10. Право на працю.
11. Право на освіту.
12. Право на об'єднання в групи, спілки.
13. Право на безкоштовне медичне обслуговування.
14. Право на вільне пересування.
15. Право на демонстрації, мітинги і т. ін.

Додаток 1.2

Тест довільних асоціацій “справедливість-несправедливість”

Інструкція: Пропонуємо нижче перелік понять. Напишіть, будь ласка, до кожного з них слова й вислови, які спадуть Вам найперше на думку і які означають те, що Ви розумієте під кожним із цих понять. Кількість слів та висловів не обмежується – їх може бути стільки, скільки Ви вважаєте за потрібне.

1) держава – ...;

- 2) влада – ...;
- 3) суспільство – ...;
- 4) політика – ...;
- 5) право – ...;
- 6) закон – ...;
- 7) громадянин – ...;
- 8) суд – ...;
- 9) порядок – ...;
- 10) покарання – ...;
- 11) відповідальність – ...;
- 12) свобода – ...;
- 13) справедливість – ...;
- 14) рівність – ...;
- 15) злочин – ...;
- 16) власність – ...;
- 17) Я сам(а) – ....

Додаток 1.3

Дослідження політико-правових уявлень молоді методом семантичного диференціала

Інструкція: Оцініть, будь ласка, поняття за 6-ма шкалами полярних прикметників. Якщо Ви вважаєте, що поняттю відповідає максимальний ступінь вираженості тієї якості, яку визначає обраний Вами прикметник, то закресліть найближчу до нього цифру 3; якщо ця якість виражена в понятті посередньо, то закресліть цифру 2; якщо ще меншою мірою – то 1. Якщо поняттю, на Вашу думку, не властивий жодний ступінь, то закресліть цифру 0. Вибір за кожною шкалою здійснюється один раз.

Список оцінюваних понять: 1) держава; 2) влада; 3) суспільство; 4) політика; 5) право; 6) закон; 7) громадянин; 8) суд; 9) порядок; 10) покарання; 11) відповідальність; 12) свобода; 13) справедливість; 14) рівність; 15) злочин; 16) власність; 17) Я сам(а).

Способи аналізу:

Аналіз результатів дослідження провадять у двох площинах: кількісній – рангові вибори респондентів аналізують методами математичної статистики (критерій Спірмена, коефіцієнт рангової кореляції Кенделла), визначають частоти виділених одиниць аналізу й оцінюють значущість відмінностей (критерій χ^2 і Стюдента) – та якісній (змістовий аналіз відповідей на запитання анкети, включаючи контент-аналіз). Якісний аналіз відповідей здійснюють за блоками анкети. За результатами змістового аналізу відповідей респондентів виділених груп складають зведений опис характерних ознак для кожної групи (груповий портрет). У подальшому групові портрети порівнюють між собою, тобто здійснюють *порівняльний аналіз* властивих їм характеристик:

- мотивації вибору політичної орієнтації в групах (перший блок анкети);
- уявлень про принципи соціальної справедливості в цих групах (другий блок анкети) – шляхом виявлення уявлень про основні ознаки, що характеризують правову державу і суспільство, засновані на принципах соціальної справедливості;
- відповідей респондентів за шкалою “авторитарності-демократичності”, “довіри-недовіри”;
- уявлень про особисті актуальні правові потреби та потреби громадянина України, особистий досвід політико-правової активності та уявні сценарії активності під час вирішення політико-правових ситуацій.

Опис результатів кількісного аналізу рангових виборів здійснюють за двома напрямками ранжування: 1) за ступенем значущості прав випробуваних; 2) за ступенем їх значущості для громадян України (як їх сприймає випробуваний). Отримані результати порівнюють між групами. Відтак здійснюють психологічний аналіз рангових кореляцій між окремими правами.

2. Тренінгові завдання з пошуку взаємоприйнятних способів розв'язання комунікативних конфліктів

Додаток 2.1

Вправа “Який результат правильний?”

Членам групи диктують арифметичну задачу і просять якнайшвидше написати свої відповіді на аркушах та здати їх ведучому. Звичайно всі отримані відповіді вкладають в три-чотири різних варіанти. Після того як усі результати оголошені, група отримує завдання виробити спільне рішення – визначити, який з варіантів правильний. Учасники спочатку об'єднуються в невеликі групки за подібністю отриманих результатів, а потім намагаються перетягти на свій бік інших учасників групи. Це і є спільно-залежна діяльність, оскільки результат групової роботи – це домовленість, яка влаштовує всіх. Для того щоб досягти такої домовленості, недостатньо розповісти групі, як самі розв'язували задачу, а необхідно зрозуміти, як інші прийшли до іншого висновку. Оскільки цього робити ніхто не хоче, то “сильні” члени групи примушують інших прийняти їхню позицію. Якщо група “приймає” позицію такого лідера, то варто (не відкриваючи правильного варіанта) попросити кожного “перевербованого” зазначити у відсотках “міру його згоди з цією відповіддю”. Як правило, таке опитування об'єктивує те, що учасники більше схилиються до свого “старого” рішення, але не хочуть сперечатися.

Узагалі-то кажучи, хоч правильні відповіді на арифметичну задачу в групі завжди є, завдання “досягнення спільного рішення” виконується дуже рідко. Якщо в групі і трапляється хоч один учасник, який щиро хоче зрозуміти спосіб вирішення інших, йому не завжди вдається змінити чиюсь думку. Коли учасники обговорюють “плюси” і “мінуси” тих комунікативних впливів, які вони помітили, виникають корисні ідеї про те, що для прийняття спільного рішення потрібно пройти шляхом роздумів опонента. Але навіть якщо такої глибокої рефлексії не відбудеться, учасники таких перемовин гарантовано усвідомлюють головне: навіть у випадку такої елементарної

проблеми, навіть у такій невеликій групі (до 15 осіб) людям надзвичайно важко досягти взаємоприйнятної домовленості.

Задача 1: Півтори курки за півтора дня несуть півтора яйця. Скільки яєць знесуть три курки за три дні?

Задача 2: Господар купив коня за один золотий, а через рік продав його за два. Потім йому знову знадобився кінь, але він зміг купити його вже за три золотих. А через рік вирішив знову його продати і вторгував уже чотири золотих. Питання: більше чи менше стало в нього у результаті грошей? І наскільки?

Додаток 2.2

Вправа “Як поділити по справедливості?”

Усі учасники – представники сільської громади (або сільрада з розширеним складом). Ведучий (“голова”) повідомляє, що з якогось Фонду нарешті надійшли кошти на відбудову села після катастрофічної повені. По-перше, ці гроші не покривають і половини збитків, а по-друге, їх треба спочатку розподілити між постраждалими, щоб ті отримали “адресну” допомогу. *Завдання:* віднайти справедливий спосіб розподілу, щоб не втратити поваги односельців і не пересварити людей між собою.

Ведучий керує процесом обговорення і створює “проблемність” у разі потреби. Якщо кошти розподілити порівну, тояк це зробити – за подвір’ями чи за мешканцями? Збитки є в кожного, але на що орієнтуватися: на суму втрат чи на можливість відновити зруйноване? А як вирахувати, наскільки збитки пов’язані з повинню: у когось змило дім, але він струхлявів ще до підтоплення. А інший тільки побудувався, його дім вистояв, проте втрачене майно коштувало більше, ніж змита халупа. Можна виходити з того, що бідніші потребують більше, але постає питання про те, чому вони “бідні”. Можна орієнтуватися на те, скільки коштувало втрачене майно, але тоді багаті отримують більше.

Завдяки спільним зусиллям група зрештою приходиться до взаємоприйнятної рішення, але всі розуміють, що й воно не всім підходить. Досвід правотворчої діяльності учасників обговорення дає їм змогу усвідомити не тільки нездоланні труднощі справедливого роз-

поділу того, чого всім не вистачає, а й досягнути неабсолютності власних оцінок справедливості. Позитивне ставлення до себе та Іншого, яке є ціннісною основою ППС, неможливе без усвідомлення того, що “справедливість” кожен розуміє по-своєму.

Додаток 2.3

Вправа “Як узгодити інтереси всіх претендентів?”

Пропонується таке *завдання*: У результаті підймання морського дна в нейтральних водах поряд з межами трьох дружніх держав з’явився безлюдний острів. Освоєння цього острова як курорту, сільськогосподарських угідь або дослідження його надр з метою пошуку корисних копалин вимагає величезних капіталовкладень (не менше як 1 млн ум. од.). Формально власником острова є держава, яка першою відкрила його. Однак інші країни також мають види на цей острів: вони вважають, що право першовідкривача не має сили без згоди сусідів на переділ морських кордонів. Висування ж кордонів однієї з держав у колишні нейтральні води не вигідне для інших країн як економічно, так і стратегічно. Тому питання про статус острова і стратегії його використання належить вирішити на тристоронніх переговорах.

Відкрита інформація про партнерів:

1. Держава Вовка. Першовідкривач острова. Колись могутня імперія в стані занепаду: переживає складний період внутрішніх чвар, кризи влади й економіки, гостро потребує кредитів і явно не в змозі вкладати кошти в освоєння нових територій.

2. Держава Кита. Суб’єкт економічного дива. Перенаселена, у минулому бідна аграрна країна, нині переживає період бурхливого економічного розвитку. Продає сусідам свою високотехнологічну продукцію. Імпортує продовольство, тому що бракує вільної землі.

3. Держава Омара. Надзвичайно успішне співтовариство вільних підприємців з високим рівнем добробуту. Уряд не може дозволити собі відмовитися від домагань на острів або пристати на не вигідну угоду, оскільки платники податків його відразу переоберуть.

Закрита інформація (надається тільки представникам цієї держави і закрита для двох інших)

Держава Вовка

Обставини: для стабілізації економіки терміново потрібно щонайменше 1 млн ум. од. (гродн) кредиту. Коштів на облаштування острова немає і найближчим часом не передбачається. Але просто продати “свій” острів сусідам – це злочин проти майбутнього: воєвничо налаштовані громадяни цього не пробачать, тож винуватців з під землі дістануть. Одним з можливих рішень могло б бути здати в оренду на 50 років увесь “свій” острів (або його частину), щоб по закінченні скрутних часів приступити до освоєння нових територій.

Держава Кита

Обставини: Будь-яке погіршення дипломатичних стосунків із сусідами неприпустиме, оскільки інтенсивне зростання економіки Кита базується на торгових зв'язках. Є (таємний) проект використання цього острова в первісному вигляді для розведення морського лишайника – перспективного продукту харчування. Це не тільки розв'язало б проблему забезпечення продовольством власного населення, зменшило витрати на імпорт продовольства на 50 тис. грошових одиниць на рік, а й могло б стати прибутковою статтею експорту за умови збереження нової технології в таємниці. Тому найкращою для кітовців умовою було б отримати острів в одноосібну оренду хоча б на 30 років, інакше технологія вирощування лишайника стане відомою сусідам. У зв'язку з інтенсивною розбудовою державної інфраструктури вільних коштів у скарбниці немає: терміново можна зібрати лише 200 тис. грошових одиниць.

Держава Омара

Обставини: Єдина країна, яка може профінансувати будь-який проект благоустрою острова, але хоче обрати найкращий для себе. На відміну від небагатих сусідів, вигідним для омарців може стати екологічна чи соціальна програма використання острова: створення там хоспісу, в'язниці або винесення туди шкідливих підприємств. Гарантоване вкладання капіталу під 10% річних також є привабливим для країни.

Завдання “Я і моє оточення”⁶

Прочитайте текст “Ведмідь, якого не було”. Після цього проведіть обговорення за такими питаннями:

- які проблеми порушує це оповідання?
- чи може людина опинитися на місці Ведмедя?
- як можна уникнути такої ситуації?

Ведмідь, якого не було

Одного разу, а було це в четвер, Ведмідь вирішив, що настав час увійти до печери і залягти в зимову сплячку. Як вирішив, так і зробив. Невдовзі після того приїхали робітники і почали будувати біля печери велику фабрику. Коли після зими знову прийшла весна, Ведмідь прокинувся і виліз на світ зі своєї печери. Від здивування він широко розплющив очі: де подівся ліс? Куди зникла трава? Куди зникли дерева? Що сталось?

– Чи мені це наснилось? – запитав сам себе Ведмідь. – Так, це мені сниться! Але це не був сон. Це була правда. Власне, з фабрики виходив Майстер.

– Чого це ти тут стоїш? – закричав. – Ану швидко повертайся до роботи!

А Ведмідь на те:

– Я тут не працюю. Я Ведмідь.

Майстер посміхнувся:

– Вважати себе Ведмедем – завжди знайдеться відмовка у тих, хто б хотів байдикувати.

І Майстер перестав посміхатись. Він був дуже розлючений:

– Не намагайся зробити з мене дурня! Ти не Ведмідь, ти – велетень, якого потрібно поголити і з якого треба зняти кожуха. Зараз підеш зі мною до Головного Керуючого.

---

⁶ Див.: Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у відповідності до вимог нових державних освітніх стандартів / [уклад. Наталія Степанова]. – Черкаси : Вид-во Черкас. обл. ін-ту післядиплом. освіти пед. працівників Черкас. обл. ради, 2014. – 44 с.

Головний Керуючий також підтвердив, що Ведмідь – дурень, якого треба поголити і з якого треба зняти кожуха. Ведмідь йому сказав:

– Ти помиляєшся. Я – Ведмідь.

І Головний Керуючий також дуже розлютився. А Ведмідь йому ввічливо відповів:

– Вибач, мені прикро, що я змушений це слухати. Зрозумій, я – Ведмідь. Третій Заступник Директора розсердився ще більше. Другий Заступник Директора – ще більше, ніж Третій. Перший Заступник Директора був такий розлючений, що міг тільки кричати:

– Ти не Ведмідь!!! Ти дурень, якого потрібно поголити і з якого треба зняти кожуха!!! Зараз підеш зі мною до Головного Директора!!!

Ведмідь намагався виправдатись:

– Це якась жахлива помилка. Відколи себе пам'ятаю, я завжди був Ведмедем.

Власне, так він сказав Головному Директору.

– Дякую, що ти мені про це сказав, – відповів Головний. – Але ти не можеш бути Ведмедем. Ведмеді тільки в зоопарку або в цирку. На території фабрики ведмедів немає. І тому як ти можеш називати себе Ведмедем?

На що Ведмідь відповів:

– Але я – Ведмідь!

Головний посадив свого Заступника і Ведмедя в автомобіль і привіз обох у зоопарк. Ведмеді в зоопарку пояснили Ведмедю, що він не Ведмідь, тому що якби він був Ведмедем, то сидів би в клітці. Але Ведмідь уперто наполягав на тому, що він-таки Ведмідь. Тоді авто Головного залишило зоопарк і вони поїхали до цирку.

– Чи це – Ведмідь? – запитав Головний циркових ведмедів. Циркові ведмеді заперечили: Якби він був Ведмедем, то їздив би на велосипеді цирковою ареною в маленькому капелюсі на голові і вмів би “ходити” по арені на великому гумовому м'ячі.

Та Ведмідь і далі стверджував, що він Ведмідь. Коли Головний Директор і його Перший Заступник повернулися на фабрику, то наказали Ведмедеві працювати за великим верстатом, як це робили інші робітники. Отож він працював за верстатом дуже багато місяців.

Минуло відтак багато часу, фабрику закрили, і всі робітники десь пішли. Ведмідь був одним з останніх. Коли він виходив із фаб-

рики, то побачив, як гуси летять на південь, а з дерев опадає листя.

– Настає зима, – подумав сам собі. Це був час, щоб залягти в зимову сплячку. Ведмідь відшукав печеру, але несподівано затримався біля входу.

– Я не можу увійти до печери. Я не Ведмідь. Я дурень, якого треба поголити і з якого треба зняти кожуха.

Ведмідь сидів перед печерою, тремтячи від холоду, доти, аж доки дні не стали зовсім зимними і не почав падати сніг.

– Як би мені хотілось бути Ведмедем, – говорив він сам до себе. Раптом підвівся і попрямував по глибокому снігу до печери. Усередині було тепло і затишно. Льодяний вітер і холодний, дуже холодний сніг не могли його тут дістати. Ведмідь відчув, як його огортає тепло. Він ліг на підстилку із сухого листя і невдовзі вже спав. І снилися йому солодкі сни, як усім Ведмедам, що залягли в зимову сплячку.

І тому навіть якщо Майстер, Головний Керуючий, Третій Заступник Директора, Другий Заступник Директора, Перший Заступник Директора, Головний Директор, ведмеді із зоопарку і ведмеді із цирку говорили йому, що він дурень, якого слід поголити і з якого треба зняти кожуха, не вважаю, що він їм справді повірив. А як ти гадаєш?

Ні..., Ведмідь справді..., справді знав, що він не дурень, і до того ж він не був Ведмедем-дурнем.

Навчальне видання

Зінаїда Феодосіївна Сіверс
Віталій Миколайович Духневич
Олеся Юрїївна Осадько

**ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ
ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ
МОЛОДІ**

Посібник

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

В оформленні обкладинки використано фото, взяте з відкритих джерел:
<https://www.pexels.com/photo/abstract-close-up-cobweb-connection-276502/>

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 23.06.2017 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 8,0.
Наклад 300 прим. Замовлення № 999.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ “Імекс-ЛТД”
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000 р.
25006, м. Кропивницький, вул. Декабристів, 29.
Тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: marketing@imex.net
